

2014•2015
FACULTEIT BEDRIJFSECONOMISCHE WETENSCHAPPEN
master in de toegepaste economische wetenschappen

Masterproef
"Lowballing" en auditkwaliteit

Promotor :
Prof. dr. Roger MERCKEN

Koen Van Eijk
Scriptie ingediend tot het behalen van de graad van master in de toegepaste economische wetenschappen

2014•2015
FACULTEIT BEDRIJFSECONOMISCHE
WETENSCHAPPEN
master in de toegepaste economische wetenschappen

Masterproef

"Lowballing" en auditkwaliteit

Promotor :
Prof. dr. Roger MERCKEN

Koen Van Eijk
Scriptie ingediend tot het behalen van de graad van master in de toegepaste economische wetenschappen

Woord vooraf

Deze masterproef is geschreven ter afronding van de masteropleiding Toegepaste Economische Wetenschappen: Accountancy & Financiering aan de Universiteit Hasselt. Het schrijven van de masterproef is een grote verantwoordelijkheid, maar gelukkig heb ik kunnen rekenen op de steun van een aantal personen die ik graag in dit voorwoord wil bedanken.

Allereerst zou ik mijn dank willen tonen aan mijn promotor, prof. dr. Roger Mercken. Graag zou ik hem willen danken voor zijn snelle en waardevolle feedback en voor zijn ondersteuning tijdens de uitvoering van deze masterproef.

Vervolgens wil ik ook graag de bevoorrechte getuigen bedanken voor hun deelname aan mijn onderzoek. Mijn dank gaat uit naar de heren Toelen, Roeckens, De Puysseleyr, en Bervoets. Uiteraard gaat mijn dank ook uit naar de anonieme geïnterviewden.

Graag wil ik ook nog mijn ouders bedanken voor hun onvoorwaardelijke steun en dat ze mij de mogelijkheid hebben gegeven om te studeren. Ook wil ik mijn dankbaarheid tonen aan mijn vriendin, Kimberley Quix, voor haar assistentie met data-invoer en voor het nalezen van de masterproef.

Koen van Eijk

Diepenbeek, juni 2015

Samenvatting

In deze masterproef wordt de prijszettingstrategie van 'low-balling' in de context van de externe controle van de jaarrekening en de invloed op de kwaliteit van deze controle nader toegelicht. Er wordt tevens empirisch getoetst of er sprake lijkt te zijn van dergelijke strategieën bij de Belgische beursgenoteerde ondernemingen.

In de literatuurstudie wordt eerst toegelicht hoe het beroep van de bedrijfsrevisor is opgebouwd in de Belgische context. Er wordt kort een schets gemaakt van het spel en de spelers en ten slotte wordt de verwachtingskloof toegelicht. De verwachtingskloof is de spreekwoordelijke kloof tussen wat een redelijke gebruiker van de jaarrekening verwacht van de bedrijfsrevisor en wat de feitelijke taken en plichten zijn van de bedrijfsrevisor.

Vervolgens wordt het concept van auditkwaliteit nader bekeken. Er blijkt geen gemeenschappelijk gedragen definitie te zijn van auditkwaliteit tussen de academische wereld, het beroep zelf en de toezichtsorganen. Er wordt verder ingegaan op de determinanten van deze auditkwaliteit. De onafhankelijkheid en de competenties van de auditor blijken veruit de belangrijkste determinanten te zijn. Zowel interne als externe kwaliteitscontroles dienen erover te waken dat deze beide factoren gewaarborgd worden om zo de waarde van de goedkeurende verklaring van een bedrijfsrevisor bij de jaarrekening te garanderen.

Er wordt tevens ingegaan op de determinanten van het audithonorarium. Ondanks dat de bedrijfsrevisor *in principe* vrij is om zijn honorarium te bepalen, blijkt er toch zowel een bodem als een plafond te bestaan. De bodem wordt bepaald door wetgeving, normen en ethische codes. Het plafond wordt bepaald door concurrentiemechanismen in de auditmarkt. Er wordt een onderscheid gemaakt tussen cliënt-, auditor- en opdracht-specifieke kenmerken die elk hun weerslag hebben op de hoogte van het audithonorarium.

Omdat de onafhankelijkheid een belangrijke determinant is van de auditkwaliteit, worden de mogelijke bedreigingen van deze onafhankelijkheid toegelicht. Er wordt een onderscheid gemaakt tussen de waargenomen en de werkelijke onafhankelijkheid. De eerste van die twee blijkt veruit het belangrijkste te zijn. Mogelijke bedreigingen die toegelicht worden zijn het gewicht van de cliënt in de portfolio van de auditor, de non-auditdiensten, low-ballingstrategieën, de ambtstermijn van de auditor en de persoonlijke betrokkenheid met de cliënt.

Vervolgens is er een empirisch onderzoek uitgevoerd bij Belgische beursgenoteerde ondernemingen in verband met low-ballingstrategieën. Door middel van een panel data analyse over vier jaar (2010-2013) bij 94 beursgenoteerde ondernemingen werd er nagegaan of auditorwissels zorgden voor lagere audithonoraria en of er compensatiemechanismen bestonden tussen de hoogte van de non-auditdiensten en de audithonoraria. Dit laatste zou kunnen duiden op low-balling. De resultaten zijn echter niet overtuigend: er blijkt geen significante negatieve impact te zijn van de auditorwissel op het audithonorarium, noch lijkt er op significante wijze sprake te zijn van een compensatiemechanisme tussen de non-auditdiensten en het audithonorarium. Tevens werden bevoorrechte getuigen uit het beroep gevraagd naar hun mening en inzichten in de problematiek. Uit het empirisch onderzoek in zijn geheel zou de conclusie getrokken kunnen worden dat er bij de Belgische beursgenoteerde ondernemingen geen bedreiging is voor de onafhankelijkheid door het toepassen van low-ballingstrategieën. De auditkwaliteit van beursgenoteerde ondernemingen lijkt dus met het oog op low-ballingstrategieën gewaarborgd.

Inhoudsopgave

WOORD VOORAF	I
SAMENVATTING	III
INHOUDSOPGAVE.....	V
LIJST MET FIGUREN	VII
LIJST MET TABELLEN.....	VII
LIJST MET AFKORTINGEN.....	VIII
AANLEIDING TOT HET ONDERZOEK.....	IX
DEEL I: ONDERZOEKSPLAN.....	1
1 Probleemstelling	1
1.1 Onderzoeksvragen	1
1.2 Relevantie van het onderzoek.....	3
2 Onderzoeksopzet	5
2.1 Literatuurstudie	5
2.2 Empirisch onderzoek	5
2.3 Kadering.....	5
2.4 Beperkingen	6
DEEL II: LITERATUURSTUDIE.....	7
1 Het auditberoep	7
1.1 Het spel en de spelers	7
1.2 Toezichtsorganen.....	9
1.3 Verwachtingskloof.....	10
2 Determinanten van auditkwaliteit.....	13
2.1 Definiëring vanuit de academische wereld	13
2.2 Definiëring vanuit het beroep	14
2.3 Definiëring vanuit toezichthouders en regulatoren.....	16
2.4 Auditkwaliteit als recept.....	16
2.5 Onafhankelijkheid	17
2.6 Kwaliteitscontrole.....	17
2.7 Duurzaamheid van de relatie	19
2.8 Conclusie	19
3 Determinanten van het audithonorarium	21
3.1 'Beperkte' vrijheid	22
3.2 Wetgeving, normen en ethiek.....	22
3.3 Cliënt-specifieke kenmerken.....	26
3.4 Auditor-specifieke kenmerken.....	29
3.5 Opdracht-specifieke kenmerken	31
3.6 Conclusie	31

4 Onafhankelijkheid en de bedreigingen	33
4.1 Onafhankelijkheid volgens het IBR	33
4.2 Onafhankelijkheid volgens IFAC	35
4.3 Waargenomen en werkelijke onafhankelijkheid	35
4.4 Portfoliogewicht cliënt.....	36
4.5 Non-auditdiensten.....	36
4.6 Low-balling	37
4.7 Ambtstermijn van de auditor	39
4.8 Persoonlijke betrokkenheid met de cliënt	39
4.9 Conclusie	40
DEEL III: EMPIRISCH ONDERZOEK.....	43
1 Kwantitatief onderzoek.....	43
1.1 Steekproef en data.....	43
1.2 Hypotheses	44
1.3 Regressiemodel	46
1.4 Resultaten	50
1.5 Conclusie	52
2 Kwalitatief onderzoek	53
2.1 Kenmerken van een kwaliteitsvolle audit.....	53
2.2 Determinanten van het audithonorarium.....	55
2.3 Gezamenlijk aanbod van audit- en niet-auditdiensten	56
2.4 Conclusie	57
BESLUIT	59
1 Conclusies.....	59
2 Suggesties voor verder onderzoek	61
ACADEMISCHE BRONNEN	63
BIJLAGE	67

Lijst met figuren

Figuur 1: Determinanten van auditkwaliteit	19
Figuur 2: Determinanten van het audithonorarium	32
Figuur 3: Relatie tussen het audit- en non-audithonorarium en de onafhankelijkheid	40
Figuur 4: Duurzaamheid van de relatie tussen auditor en cliënt.....	41
Figuur 5: Onderzoeksmodel.....	41
Figuur 6: Vergelijking verdeling AuditFee en na toepassen van nat. log. (LnAuditFee)	48
Figuur 7: Outliers vaststellen i.v.m. auditfee.....	68
Figuur 8: Outliers i.v.m. totale activa.....	68

Lijst met tabellen

Tabel 1: Samenstelling steekproef.....	44
Tabel 2: Variabelen van het model	46
Tabel 3: Beschrijvende statistiek van de variabelen	48
Tabel 4: Pearson Correlatie Coëfficiënten	50
Tabel 5: Resultaten van de regressie	51
Tabel 6: Resultaten Panel Data Analyse m.b.v. LMM	67
Tabel 7: Correlatiematrix van de variabelen.....	67
Tabel 8: Correlatietabel.....	69
Tabel 9: Controle van fit: data met model (R-squared)	70

Lijst met afkortingen

ACCOM, 9; Advies- en controlecomité op de Onafhankelijkheid van de Commissaris, 9

BDO: Binder, Dijker en Otte, 49

BIBF: Beroepsinstituut van erkende boekhouders en fiscalisten, 9

EY: Ernst & Young, 49

HREB, 9, 10; Hoge Raad van de Economische Beroepen, 9

IAASB: International Auditing and Assurance Standards Boards, 23

IAB: Instituut van accountants- en belastingconsulenten, 9

IBR, 7, 8, 10; Instituut van de Bedrijfsrevisoren, 13

IFAC: International Federation of Accountants, 35

ISA, 22; International Standards on Auditing, 15

KPMG: Klynveld Peat Marwick Goerdeler, 49

KVI, 17; Kamer van Verwijzing en Instaatstelling, 10

LMM: Linear Mixed Models, 46

MFR: Mandatory Firm Rotation, 25

NAS: Non-audit services, 4

OOB's: Organisaties van Openbaar Belang, 25

PCAOB: Public Company Accounting Oversight Board, 16

PwC: PricewaterhouseCooper, 49

REML: Restricted Maximum Likelihood Method, 50

SEC: Securities and Exchange Commission, 37

SOx: Sarbanes-Oxley wetgeving, 4

SOX, 23

vzw: vereniging zonder winstoogmerk, 7

Aanleiding tot het onderzoek

Het onderzoek handelt over het fenomeen van *low-balling* in de context van de audit van de jaarrekening. Het onderzoek wordt uitgevoerd met het oog op het behalen van de titel van master in de Toegepaste Economische Wetenschappen: Accountancy & Financiering aan de Universiteit Hasselt.

De persoonlijke motivatie die schuilt achter de keuze voor dit specifieke doelgebied is deels terug te vinden in mijn voorgaande opleiding marketing, waar termen als prijsstrategie en productdifferentiatie centraal staan. De 'prijs', hier het honorarium van de bedrijfsrevisor, kan namelijk een onderscheidende rol spelen in het keuzeproses van de cliënt voor een auditkantoor. Door verregaande standaardisatie van het auditberoep (*International Standards for Auditing*) kan er verdedigd worden dat 'de audit' als dienst vergeleken kan worden met een *commodity* (Fontaine, Letaifa, & Herda, 2013), oftewel een standaardproduct waarin nauwelijks differentiatie mogelijk is. Het honorarium dat de auditor vooropstelt kan in dergelijk geval een doorslaggevende factor zijn voor de cliënt in zijn keuzeproses. Dit zorgt voor een interessante (mogelijk conflicterende) dynamiek tussen enerzijds het commerciële aspect van de audit en anderzijds de maatschappelijke rol die de auditor verwacht wordt te vervullen.

In dit onderzoek wordt gezocht of er statistisch significante bewijzen zijn van low-ballingstrategiën binnen de Belgische auditmarkt. Vervolgens wordt er nagegaan of er sprake is van een compensatiemechanisme door koppeling met winstgevendere non-auditdiensten (Hillison & Kennelley, 1988). Er wordt een vergelijking gemaakt tussen BigN¹ en niet-BigN kantoren en ten slotte wordt er nagegaan of de low-ballingstrategie kan zorgen voor een duurzame auditrelatie.

¹ Om de leesbaarheid te verbeteren wordt er in de literatuurstudie abstractie gemaakt van Big4, Big5, ... Doorheen de jaren van besproken studies is het aantal grote auditkantoren afgenomen tot slechts vier. Met BigN-auditoren worden zij bedoeld die dermate groot zijn dat ze zich onderscheiden van de kleinere (non-BigN) kantoren.

Deel I: Onderzoeksplan

1 Probleemstelling

Low-balling, binnen de context van de audit, doet zich voor als een auditor een nieuwe klant probeert te winnen door hem aanvankelijk een lager honorarium aan te rekenen dan in een normale situatie tot stand zou komen (Schatzberg & Sevcik, 1994). Dit doet hij om een duurzame relatie met de klant op te bouwen en uiteindelijk bijkomende (lucratievere) non-audit diensten te kunnen leveren en op deze wijze een (initiële) lage audit fee te compenseren (Hillison & Kennelley, 1988). *Low-balling* is niet eenduidig te bepalen: sommige auteurs definiëren het als een prijszetting onder de marginale kost, andere als een prijszetting onder een normale winstmarge, nog andere als een verkoop met verlies. Volgens de auditnormen moet de aangerekende vergoeding in elk geval volstaan voor een volkomen controle.

Deze prijszettingsstrategie heeft mogelijk een aantal implicaties voor de onafhankelijkheid van de auditor en dus ook de (gepercipieerde) kwaliteit van de audit (Antle, 1984; Baber, Brooks, & Ricks, 1987; Baiman, Evans, & Noel, 1987; DeAngelo, 1981a). Het doel van deze masterproef is te onderzoeken of er sprake is van deze specifieke strategie in de Belgische markt voor audits. Vanuit de *International Standards on Auditing* zijn er enkele prestatiecriteria waar de bedrijfsrevisor zich aan dient te houden in deze context. Daarbij komt dat vanuit verschillende internationale instanties, in de Belgische context vanuit de Europese Unie, steeds strengere normen worden opgelegd die bepalen in welke mate de auditor *non-audit services* mag bieden aan zijn cliënt. Vanuit de Amerikaanse hoek heeft de Sarbanes-Oxley-wetgeving nog een verdere diepgaande weerslag gehad op de auditmarkt.

1.1 Onderzoeksvragen

1.1.1 Centrale onderzoeksvraag

"Is er sprake van 'low-balling' op de Belgische auditmarkt en hoe kan dit mogelijk de auditkwaliteit beïnvloeden?"

Bij het bepalen van de audit fee zijn er twee tegengestelde dynamieken die zich kunnen manifesteren. Zo is er enerzijds een opwaartse werking die er voor zorgt dat de auditor eerder hoger zal inzetten met zijn honorarium voor een nieuwe auditklant (Basioudis, 2007). Anderzijds is er een neerwaartse druk op het prijsvormingsmechanisme dat deels verklaard zou kunnen worden

door het fenomeen van *low-balling*.

Een aantal elementen beïnvloeden de audit fee in de opwaartse zin. Eén van deze elementen is bijvoorbeeld het *engagement risk* voor de auditor. Het gegeven dat een auditor zich inlaat en verbindt met een bepaalde klant, impliceert voor hem het risico dat hij, bij voorval van fraude, manipulatie of discontinuïteit, op negatieve wijze geassocieerd kan worden met deze klant (Evren Dilek, 2012). Bij een 'high risk' klant zal de auditor zijn controles grondiger moeten uitvoeren om zijn *audit risk* te beperken. Grondigere controles vereisen uiteraard meer gewerkte uren en grotere inzet van specialisten, wat een hogere audit fee impliceert. Onder *audit risk* wordt de kans verstaan dat de auditor onterecht een goedkeurende verklaring geeft. Hij kan dit risico beperken door grotere of meerdere steekproeven te nemen en uitgebreidere controles uit te voeren, wat uiteraard voor de auditor hogere werkingskosten betekent. Aangezien een auditkantoor geen liefdadigheidsinstelling is, zouden deze hogere werkingskosten logischerwijze moeten leiden tot een hoger honorarium om de audit uit te voeren.

Er werkt echter nog een tegenovergestelde kracht op het vastleggen van de audit fee, namelijk die van de marktwerking (Buijink, Maijor, & Meuwissen, 1998). Een mogelijke verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat de controle van de jaarrekening, mede door uniforme standaarden, als het ware gereduceerd wordt tot een standaardproduct of *commodity* (Fontaine e.a., 2013), waar de enige mogelijkheid voor de auditor om zich te differentiëren van zijn concurrentie zijn vooropgestelde honorarium is. Daarbij komt dat er sprake is van volledige transparantie wat betreft de audit fee: door de publicatieplicht wordt namelijk in de jaarrekening het audithonorarium vermeld. Door deze transparantie weet een concurrent-auditor dus precies onder welke prijs hij moet gaan om kans te maken op de opdracht. Vervolgens kan deze klant, naast de controle van de jaarrekening, andere *non-audit services* aangeboden worden. De beloning voor die diensten loopt soms (veel) hoger op dan de beloning voor de audit.

1.1.2 Deelvragen

Volgende deelvragen dienen onderzocht te worden vooraleer de centrale onderzoeksvraag verder besproken kan worden:

1. Wat zijn elementen die de kwaliteit van een audit bepalen?
2. Wat zijn factoren die invloed hebben op het honorarium?
3. Wat zijn mogelijke bedreigingen voor de onafhankelijkheid van de auditor?
4. Wat is de relatie tussen de non-audit services en de audit fee voor Belgische

ondernemingen?

5. Wat is de relatie tussen de ambtstermijn van de auditor en de non-audit services bij Belgische ondernemingen?
6. Leveren BigN-auditors verhoudingsgewijs meer non-auditdiensten?

De eerste drie deelvragen worden onderzocht aan de hand van een uitgebreide literatuurstudie en een bevraging bij bevoorrechte getuigen uit het beroep. De laatste drie vragen worden onderzocht aan de hand van een empirisch onderzoek aan de hand van Belgische data die vrij beschikbaar is uit de Bel-first-database, mede door de publicatieplicht voor Belgische ondernemingen.

1.2 Relevantie van het onderzoek

De economische en bedrijfsrelevante aspecten van dit onderzoek zijn eenvoudig te schetsen. De implicaties die de strategie van low-balling heeft op de kwaliteit van de audit en de onafhankelijkheid van de auditor kunnen voor alle partijen op het spelbord een waardevolle betekenis hebben.

Zo kan de opdrachtgever van de audit (de onderneming) inzicht krijgen in wat de determinanten zijn in het prijszettingsmechanisme van de auditor. Volgens het *audit risk model* kan onder andere aangehaald worden dat de kwaliteit van het systeem van interne beheersing deels bepalend is voor de omvang van controles die uitgevoerd moeten worden door de auditor en dus zo op directe wijze de honoraria beïnvloeden (Elder, Yan, Jian, & Nan, 2009). Mogelijk zou enerzijds het frequenter wisselen van auditkantoor een neerwaartse druk kunnen creëren op de honoraria voor het uitvoeren van audits wat uiteraard een kostenbesparing kan vormen voor de onderneming. Anderzijds is de duurzaamheid van de relatie tussen cliënt en auditor van groot belang. Zo zorgt een goede relatie tussen de cliënt en auditor voor wederzijds vertrouwen en zal de auditor eerder geneigd zijn meer invulling aan de audit te geven dan hem louter opgelegd wordt door de standaarden (Herda & Lavelle, 2013). Zo kan de auditor bijvoorbeeld concrete aanbevelingen leveren in de vorm van een *management letter* aan zijn cliënt en naargelang hij de cliënt beter leert kennen zijn controles efficiënter uitvoeren.

Daarbij komt de maatschappelijke rol die de auditor vervult als controleur van de jaarrekening: het is de auditor die zijn mening geeft over het getrouw beeld van de financiële verslagen, wat een onschatbare waarde heeft voor de aandeelhouders van een onderneming en de rest van haar stakeholders (Gray, Turner, Coram, & Mock, 2011). Als de auditor in deze belangrijke sleutelrol zijn

onafhankelijkheid verliest, of onder enige andere vorm van druk door zijn low-ballingstrategie geen geloofwaardige uitspraak kan doen, verliest de goedkeurende verklaring alle waarde in de ogen van haar publiek (DeAngelo, 1981a; Wallace, 2004).

Juist door deze belangrijke maatschappelijke rol van de auditor is de problematiek rond *audit fees*, *non-audit services* (NAS) en mogelijke beperkingen in de onafhankelijkheid die ermee gepaard gaan al decennia lang een grote bron van discussie en regelgeving binnen en buiten het beroep (Blay & Geiger, 2013). Op internationaal vlak hebben grote accountingschandalen in de V.S. geleid tot de totstandkoming van de Sarbanes-Oxley (SOx) wetgeving, die ook haar weerslag in Europa had.

2 Onderzoeksopzet

2.1 Literatuurstudie

Het eerste gedeelte van de masterproef bestaat uit een verkennende literatuurstudie die inzicht verschaft in de specifieke problematiek van auditoronafhankelijkheid en auditkwaliteit. Deze verkennende studie uitgevoerd werd aan de hand van een grondige literatuurstudie waarin de problematiek rond onafhankelijkheid van de auditor, audithonoraria en non-audit diensten besproken wordt. Vanuit dit theoretische kader werd er geprobeerd een antwoord te vinden op de verschillende deelvragen om uiteindelijk de centrale onderzoeksvraag van een antwoord te kunnen voorzien. Academische bronnen werden online gezocht met behulp van zoekmachines als EBSCOhost en ScienceDirect. De voorkeur werd gegeven aan recente publicaties, maar ook oudere publicaties kunnen dienen als leidraad. Er werd gebruik gemaakt van de zogenaamde *snowball method*. Het gaat hier om een methode waar dat referenties van academische artikelen dienen als uitgangspunt voor verdere literatuurstudie. Sleutelwoorden die gebruikt werden, zijn (onder andere) de volgende: *audit quality, auditor tenure, auditor independence, non audit services, nas, lowballing, low-balling, audit fee, going concern* Om uiteindelijk met recentere publicaties in contact te komen, werd er gekeken naar de citerende werken van deze gevonden studies.

2.2 Empirisch onderzoek

Aan de hand van het theoretisch kader dat vooropgesteld werd uit de literatuur, werd in het empirisch onderzoek nagegaan of deze fenomenen zich op significante wijze demonstreren in België. Om dit op statistische/analytische wijze na te gaan werden er onder andere gegevens gebruikt worden die vrij beschikbaar zijn vanuit de Balanscentrale van de Nationale Belgische Bank, maar ook uit bronnen als de Bel-first database. Door middel van een regressiemodel werden de vooropgestelde hypothesen getest en aan de hand van de resultaten werden conclusies gevormd.

2.3 Kadering

Het onderzoek kadert zich geografisch gezien binnen België. De focus ligt daarom op ondernemingen actief in België die hun jaarrekening dienen te publiceren en te laten controleren door een bedrijfsrevisor, aangezien het bestudeerde fenomeen zich uiteraard enkel in dergelijke situaties kan voordoen. Rond de specifieke problematiek is al veel onderzoek gedaan, in het bijzonder in de Verenigde Staten. Voor de Belgische auditmarkt is in het verleden ook al onderzoek

gedaan in het kader van het wisselen van auditor en de relatie met *going-concern opinion* (Carcello, Vanstraelen, & Willenborg, 2009; Vanstraelen, 2003).

2.4 Beperkingen

De kadering van het onderzoek leidt uiteraard tot beperkingen. De Belgische auditmarkt is veel kleiner dan de V.S., dit zou er voor kunnen zorgen dat de resultaten uit dit onderzoek niet genoeg statistische validiteit zouden genieten voor projectie naar andere landen. Bij deze projectie naar andere landen is hoe dan ook voorzichtigheid geboden: het auditberoep is naast de internationale regelgeving ook onderhevig aan lokale wetgeving en toezichtsorganen. Zo is het onderhandelingsproces rond het audithonorarium anders in België dan bijvoorbeeld de V.S.: de bedrijfsrevisor wordt aangesteld voor een periode van drie jaar en het honorarium wordt vooraf vastgelegd. Bovendien is er tijdens die periode geen herziening mogelijk van het honorarium, tenzij alle partijen daarover akkoord zijn. Om de resultaten van dit onderzoek toepasbaar te kunnen maken op andere landen dan België, zou moeten gekeken worden naar landen met een soortgelijk juridisch (en ethisch) kader rond dit specifieke vakgebied. Uiteraard kunnen de conclusies van studies uit het buitenland een belangrijk inzicht bieden, echter wordt er geprobeerd een scheiding te maken tussen de internationale en de specifiek Belgische situatie.

Deel II: Literatuurstudie

1 Het auditberoep

1.1 Het spel en de spelers

De externe, financiële audit wordt in België uitgevoerd door een bedrijfsrevisor ingeschreven in het register van het Instituut van de Bedrijfsrevisoren (IBR). De onderneming benoemt de bedrijfsrevisor als commissaris van de onderneming voor een mandaat van drie opeenvolgende jaren. De benoemde commissaris voert de wettelijke controle uit van de jaarrekening om een uitspraak te doen over de getrouwheid ervan en over de continuïteit van de onderneming in zijn geheel (*going concern*). Deze verslagen kunnen gebruikt worden als waardevolle informatiebron door investeerders, maar ook werknemers, leveranciers, ...

Het takenpakket van de bedrijfsrevisor is echter niet strikt beperkt tot het controleren van de jaarrekening. Hij beoordeelt ook de kwaliteit van de systemen van interne controle en risicobeoordeling.

1.1.1 Commissaris

Niet alle ondernemingen zijn verplicht een commissaris aan te stellen. De Belgische wetgeving maakt een onderscheid tussen ondernemingen mét en zonder winstoogmerk.

De ondernemingen mét winstoogmerk, ook wel de vennootschappen genoemd, dienen een commissaris aan te stellen wanneer ze aan de volgende voorwaarden voldoen:

- Meer dan 100 personeelsleden gemiddeld hebben op jaarbasis óf
- Minstens twee van de volgende waarden overschrijden:
 - Meer dan 50 personeelsleden gemiddeld hebben op jaarbasis
 - Jaaromzet exclusief btw boven de 7,3 miljoen euro
 - Balanstotaal boven de 3,5 miljoen euro

Voor de vereniging zonder winstoogmerk (vzw) of stichting zijn de opgelegde drempels anders. Zo wordt het aantal personeelsleden gemeten in voltijdse equivalenten en wordt er in plaats van jaaromzet de ontvangsten op jaarbasis gehanteerd, exclusief de uitzonderlijke ontvangsten.

De raad van bestuur stelt een kandidaat-commissaris voor aan de algemene vergadering. De algemene vergadering benoemt hem na advies te hebben gekregen van de ondernemingsraad. De ondernemingsraad bepaalt het honorarium van de commissaris. Dit honorarium moet op een

dergelijk niveau bepaald worden dat het de commissaris toelaat zijn werk naar behoren uit te voeren, namelijk volgens de controlenormen opgelegd door het IBR.

Het mandaat van de commissaris duurt drie jaar en hij kan enkel ontslagen worden door de algemene vergadering omwille van een ernstige reden.

1.1.2 Doel van de externe audit

Het doel van de externe controle is om betrouwbare en neutrale informatie over de financiële situatie van ondernemingen te genereren. Dit moet er voor zorgen dat er bewogen wordt naar een 'perfecte' financiële markt waar de allocatie van kapitaal op efficiënte wijze gebeurt. Door de controle van de externe auditor wordt de geloofwaardigheid van de financiële gegevens verhoogd en wordt de kapitaalkost verlaagd voor ondernemingen omdat er minder onzekerheid is voor de investeerders.

1.1.3 De auditor als monitor in agent-principaalproblemen

De auditor vervult voor de aandeelhouders van de onderneming een belangrijke rol. Er bestaat een onevenwicht (*asymmetrie*) in de informatie waarover het management beschikt en waarover de aandeelhouders beschikken. Vaak beschikt het management (de *agent*) over betere informatie met betrekking tot de financiële situatie van de onderneming dan de aandeelhouders (de *principaal*). Hierdoor ontstaat een belangenconflict tussen de twee partijen. Het management kan namelijk in eigen belang handelen, wat niet noodzakelijk in lijn is met wat de aandeelhouder zou wensen. Om deze informatie-asymmetrie te verkleinen is er nood aan monitoring: de bedrijfsrevisor vervult deze belangrijke sleutelrol door na te gaan of de financiële verslaggeving van het management een getrouw beeld geeft van de realiteit. De auditor vervult zo een *assurance*-rol ten opzichte van de aandeelhouders en andere belanghebbenden.

1.1.4 Aansprakelijkheid van de commissaris

In principe is de commissaris hoofdelijk en onbeperkt aansprakelijk. In de Belgische wetgeving geeft artikel 17 (wet van 22 juli 1953²) de grondslag voor de aansprakelijkheid van de bedrijfsrevisor. Deze aansprakelijkheid is naderhand echter beperkt per Koninklijk Besluit. Indien er geen sprake is van bedrieglijke opzet blijft de aansprakelijkheid beperkt tot een bedrag van drie miljoen euro, verhoogd tot een bedrag van twaalf miljoen euro indien het gaat om een beursgenoteerde vennootschap. De wet laat eveneens toe aan de bedrijfsrevisor om zich te

² Wet van 22 juli 1953 houdende oprichting van een Instituut van de Bedrijfsrevisoren en organisatie van het publiek toezicht op het beroep van bedrijfsrevisor, gecoördineerd op 30 april 2007

verzekeren voor deze aansprakelijkheid. Hij kan zich echter niet aan deze aansprakelijkheid onttrekken door een speciale overeenkomst te sluiten. De aansprakelijkheid van de bedrijfsrevisor vormt een grote motivatie om zijn taak naar behoren uit te voeren, maar is zeker niet de enige. Andere motivaties kunnen zijn onder andere de mogelijke sancties van de tuchtcommissie of imagoschade.

1.2 Toezichtsorganen

Door de vertaling van de Europese Auditrichtlijn (2004) in nationale wetgeving is er een stelsel van publiek toezicht opgericht om toezicht te houden op het auditberoep. Dit gaat over aangelegenheden als goedkeuring van normen en standaarden inzake beroepsethiek, toelating van auditors tot het beroep (registerinschrijving) en de permanente kwaliteitscontrole en scholing van de leden van het beroep. Hieronder worden de verschillende organen van dit stelsel toegelicht.

1.2.1 Hoge Raad van de Economische Beroepen (HREB)

Dit onafhankelijke orgaan is opgericht door de wet van 22 april in 1999, meer bepaald door artikel 54. Het takenpakket van de HREB bestaat er uit adviezen te geven aan het Instituut van de Bedrijfsrevisoren (IBR), het Instituut van accountants en belastingconsulenten (IAB) en het beroepsinstituut van erkende boekhouders en fiscalisten (BIBF). Het oogmerk van dit orgaan is vooral maatschappelijk en zo kan de raad bijvoorbeeld een aanklacht indienen bij een tuchtcommissie voor het desbetreffende beroep. Het is de HREB die de normen en aanbevelingen van het IBR ook goedkeurt. Aan het einde van de rit dienen deze aanbevelingen alsnog goedgekeurd te worden door de Minister van Economie.

1.2.2 Advies- en controlecomité op de Onafhankelijkheid van de Commissaris (ACCOM)

De oprichting van ACCOM is het gevolg van de vertaling van de eerder vermelde EU auditrichtlijn in Belgische wetgeving. Een taak van ACCOM is onder andere om te beslissen over afwijkingen van het Wetboek van Vennootschappen met betrekking tot de "1-op-1-regel". Dit is een regel die ingevoerd is ter beperking van de non-auditdiensten die een auditor (of zijn netwerk) aan de geauditeerde onderneming mag leveren. *In concreto* betekent dit dat het honorarium voor de niet-auditdiensten nooit het honorarium voor de auditdiensten mag overstijgen. De regel is ingevoerd ter verbetering van de onafhankelijkheid van de auditor ten opzichte van zijn cliënt. In het empirisch onderzoek van deze masterproef zal dan ook de assumptie gemaakt worden dat bij het gros van de auditopdrachten er geen uitzondering gevraagd wordt bij ACCOM en dat de non-

auditdiensten de auditdiensten slechts zullen overstijgen in uitzonderlijke gevallen. Een andere opdracht van ACCOM bestaat er uit om aan een auditor de toestemming te verlenen om een functie van bediende aan te nemen, een handelsactiviteit uit te oefenen, of de hoedanigheid van bestuurder aan te nemen van een handelsvennootschap. *In de praktijk heeft ACCOM sedert eind 2006 geen adviezen meer verstrekt. Zo zijn de mandaten van de leden al vervallen sinds mei 2008. De facto kan gesteld worden dat ACCOM niet langer actief is.*

1.2.3 Kamer van Verwijzing en Instaatstelling (KVI)

De KVI waakt over de kwaliteit van het werk van de bedrijfsrevisoren. Dit doet zij door alle bedrijfsrevisoren aan een grondige controle te onderwerpen. Auditors van organisaties van openbaar belang kunnen deze controle om de drie jaar verwachten, alle anderen slechts om de zes jaar. Net als de HREB kan de KVI een tuchtdossier openen bij de desbetreffende instanties. Indien er een klacht gericht wordt aan de KVI dan zal zij hiervoor de Raad van het IBR vragen een vooronderzoek uit te voeren en hierover verslag uit te brengen. Over dit verslag doet het KVI een uitspraak nadat de bedrijfsrevisor kans heeft gehad zichzelf te verantwoorden en dit kan er dan toe leiden dat de bedrijfsrevisor wordt verwezen naar de juiste tuchtinstanties.

1.2.4 Instituut van de Bedrijfsrevisoren (IBR)

Het IBR, opgericht door de wet van 22 juli 1953, beheert het publieke register van de bedrijfsrevisoren en stelt de normen op die goedgekeurd dienen te worden door de HREB en de Minister van Economie. Het instituut zorgt voor de opleiding en kwaliteitscontrole van de bedrijfsrevisoren en ziet er op toe dat ze hun taak volgens de standaarden uitoefenen.

1.3 Verwachtingskloof

Een niet te ontkennen fenomeen is dat van de verwachtingskloof of 'expectation gap', oftewel de spreekwoordelijke kloof tussen wat de gebruikers van de jaarrekening verwachten van de auditor, en wat de feitelijke prestaties en verantwoordelijkheden zijn van de auditor. Het fenomeen doet zich voor bij elk fraudeschandaal: de aandeelhouders wijzen de auditor als schuldige aan omdat hij de fraude niet (tijdig) gedetecteerd heeft. De bedrijfsrevisor is echter geen fraudejager (Kravitz, 2012). Zijn taak bestaat er uit om een uitspraak te doen over de getrouwheid van de jaarrekening, niet de absolute juistheid ervan. Het is voor hem onmogelijk (en bovendien oneconomisch voor de aandeelhouder, zijn opdrachtgever) om volledige *assurance* te geven van de juistheid van de jaarrekening. De auditor is slechts beperkt gewapend tegen misleiding van het management en zijn controles zijn gestoeld op het materialiteitsbeginsel: kleine afwijkingen worden niet als

belangrijk geacht indien zij (cumulatief) niet de materialiteitsgrens overschrijden.

Schommelende winstcijfers zijn niet populair bij analisten en daardoor geeft het management graag resultaten met een constante jaarlijkse groeivoet. Dit zorgt ervoor dat de praktijk van *income smoothing* zich wijdverspreid heeft en dat vele (beursgenoteerde) ondernemingen doen aan één of andere vorm van *earnings management*. Jaren met extreme winsten worden afgeremd met allerlei kunsten uit de boekhoudkundige trukendoos, terwijl magere jaren worden opgeklopt met vroeger verstopte reserves. Deze trukendoos kan gaan van 'creatief' met de boekhoudkundige normen omgaan, maar kan in extreme mate de vorm van fraude aannemen. De auditor dient zich professioneel sceptisch op te stellen tegenover het management: hij zal zijn kritische bril op moeten zetten als de beloningsmechanismen van het topmanagement aanleiding kunnen geven tot manipulatie van de cijfers. Op te merken valt dat dit fenomeen zich vooral voordoet bij beursgenoteerde ondernemingen, die in België relatief schaars zijn.

De verwachtingskloof kan op verschillende manieren gelinkt worden aan dit onderzoek, aangezien het een illustratie is van het feit dat er een discrepantie is tussen wat het publiek verwacht van de auditor en wat de auditor feitelijk kan beloven. De link met low-balling kan gelegd worden met het feit dat als de auditor deze strategie toepast er als het ware een vordering ontstaat van de auditor op de klant: hij dient namelijk de gemaakte kosten op één of andere manier terug te verdienen. Aangezien de auditor hierdoor een indirect belang heeft bij zijn cliënt kan het publiek zich de vraag stellen of hij hierdoor nog wel onafhankelijk kan zijn in zijn uitspraak over de getrouwheid van de jaarrekening, terwijl een laag bedrag hoe dan ook de vraag doet rijzen of er voor die prijs wel kwalitatief hoogstaand werk geleverd kan worden.

2 Determinanten van auditkwaliteit

In dit hoofdstuk wordt een algemeen beeld geschetst van auditkwaliteit zoals het gezien wordt door zowel de academische, beroepsgerichte, als de regelgevende en toezichthoudende wereld. Aangezien er in en tussen deze werelden nog altijd geen gezamenlijk gedragen definitie van auditkwaliteit lijkt te bestaan, worden de verschillende standpunten vergeleken en nagegaan in hoeverre ze een bijdrage kunnen leveren aan dit onderzoek.

2.1 Definiëring vanuit de academische wereld

Om een uitspraak te kunnen doen of dat de kwaliteit van de audit mogelijk beïnvloed wordt door low-balling, is het nodig dat het concept 'auditkwaliteit' gedefinieerd wordt. Een bekende definitie, althans in de academische wereld, werd door DeAngelo (1981b) gegeven:

"The quality of audit services is defined to be the market-assessed joint probability that a given auditor will both (a) discover a breach in the client's accounting system, and (b) report the breach. The probability that a given auditor will discover a breach depends on the auditor's technological capabilities, the audit procedures employed on a given audit, the extent of sampling, etc. The conditional probability of reporting a discovered breach is a measure of an auditor's independence from a given client." (DeAngelo, 1981b)

Zo wordt door DeAngelo (1981b) aangehaald dat auditkwaliteit gedefinieerd kan worden als het product van de technische competenties én de onafhankelijkheid van de auditor. Uit haar onderzoek blijkt dat grotere auditkantoren doorgaans zorgen voor een hogere auditkwaliteit, aangezien een enkele auditcliënt niet van dergelijk economisch belang kan zijn dat de onafhankelijkheid in het gedrang kan komen. De normen van het IBR (Instituut van de Bedrijfsrevisoren) laten echter niet toe dat één klant een groot aandeel inneemt van de bedrijfsrevisor. Hier wordt in 4.4 Portfoliogewicht cliënt verder op uitgebreid. Het is dus maar de vraag in welke mate het onderzoek van DeAngelo met betrekking tot de hogere auditkwaliteit van grote kantoren door het grotere aantal klanten van toepassing is op dit onderzoek.

Francis (2004) bekijkt auditkwaliteit vanuit een ander perspectief, namelijk dat van auditfalingen. Volgens hem is het concept van auditkwaliteit te zien als een continue schaal die gaat van laag naar hoog. Aan de lage kant van deze schaal bevinden zich de auditfalingen en deze zouden volgens hem een goed vertrekpunt zijn om auditkwaliteit te beoordelen. Auditfalingen doen zich in

twee vormen voor: de eerste vorm is dat de accountingprincipes niet gehanteerd werden, de tweede vorm dat de auditor een andere auditopinie gaf dan nodig was. Volgens Francis (2004) zorgen beide gevallen ervoor dat de gebruikers van de jaarrekening (mogelijk) misleid worden.

In een recente studie van Tepalagul en Lin (2015) worden academische publicaties uit de periode 1976-2013 die gelinkt zijn aan auditoronafhankelijkheid en auditkwaliteit, onder de loep genomen. Door Tepalagul en Lin wordt er een raamwerk vooropgesteld waarin er vier grote bedreigingen zijn voor de onafhankelijkheid van de auditor: portfoliogewicht van de cliënt, non-audit services, ambtstermijn van de auditor en de persoonlijke betrokkenheid van de auditor met de cliënt. Er wordt verder uitgebreid op dit raamwerk in het hoofdstuk "Onafhankelijkheid en de bedreigingen".

Een audit wordt beschouwd van hoge kwaliteit te zijn als hij wordt uitgevoerd volgens de standaarden die van toepassing zijn en als hij wordt uitgevoerd door een competent team van onafhankelijke professionals. Met competentie wordt bedoeld dat het team van auditors beschikt over voldoende kennis van de sector en van de technieken die nodig zijn om de audit uit te voeren.

2.2 Definiëring vanuit het beroep

De opvatting van auditkwaliteit vanuit het beroep lijkt anders te zijn dan die van de academische wereld. Terwijl onderzoekers in het vakgebied van de audit graag vertrekken vanuit de definitie van DeAngelo, gaan de beroepsbeoefenaars en hun verenigende instanties liever uit van een ander perspectief. Zou de definitie van DeAngelo worden gevolgd, dan zit er geen bovengrens op auditkwaliteit en wordt een hogere graad van zekerheidsstelling altijd verkozen boven een lagere (DeAngelo, 1981b).

In de praktijk volgt het auditproces het audit risk model en wordt de aanname gemaakt dat het nazicht van de financiële rapportering nooit perfect kan gebeuren. Het audit risk model vertrekt vanuit de assumptie dat volledige zekerheid niet bereikt kan worden en dat de bedrijfsrevisor naargelang het risico zijn inspanningen moet aanpassen. Ten eerste zou het voor de belanghebbende economisch gezien oninteressant zijn om volledige zekerheid gegarandeerd te krijgen, aangezien de hoeveelheid inspanningen onbetaalbaar zou worden om uitspraken te kunnen doen van dergelijk kaliber. Ten tweede is het voor de auditor onmogelijk om te bewijzen dat de verantwoording volledig is, bijvoorbeeld dat de onderneming geen schulden heeft aangegaan die niet vermeld worden in de financiële rapportering. Ten derde is het onmogelijk voor de auditor om te oordelen over de juistheid van waarderingmethoden, aangezien het concept van waardering

juist een subjectief begrip is.

Omdat er altijd de mogelijkheid bestaat dat de auditor tóch zijn werk goed uitvoert maar een materiële misvatting niet detecteert, zij het door een *management override* of eender welke andere reden, is het niveau van zekerheidsstelling eenduidig niet te bepalen. Vanuit dit standpunt vertrekt het audit risk model:

$$\text{Audit Risk} = \text{Inherent Risk} \times \text{Control Risk} \times \text{Detection Risk}$$

Audit Risk, of audit risico, kan gezien worden als de kans dat de auditor de verkeerde opinie geeft over de financiële rapportering van de onderneming. Dit kan zijn doordat het type verklaring dat hij geeft ongepast is, zoals door een goedkeurende verklaring te geven terwijl een afkeurende verklaring of verdere toelichting aangewezen is. Hierdoor is het belangrijk voor de auditor om de niveaus van inherent risico (*Inherent Risk*) en controlerisico (*Control Risk*) juist in te schatten en het detectierisico (*Detection Risk*) op een gewenst niveau in te stellen. Met inherent risico wordt de kans geschat dat bij de initiële registratie fouten gemaakt worden, of juist dat zaken helemaal niet geregistreerd worden omdat er geen controlesysteem voor is. Het controlerisico is de kans dat het interne controlesysteem van de gecontroleerde entiteit de fout niet opmerkt. Het detectierisico is de kans dat de procedures van de auditor de fout niet ontdekken, zij het door analytische procedures, detailtesten of controletesten. De enige factor waar de auditor grip op heeft is het detectierisico. Het inherent en het controlerisico moet hij correct inschatten, maar het detectierisico is een beslissingsvariabele. In tegenstelling tot inherent risico en controlerisico kan hij dit niveau bepalen door zijn inspanningen te intensiveren of te verminderen. Hij houdt hierbij rekening met de materialiteit die hij vooropstelt. De International Standard on Auditing (ISA) 320 ("Materialiteit bij de planning en uitvoering van een controle") definieert materialiteit als volgend:

"afwijkingen, met inbegrip van weglatingen, afzonderlijk of gezamenlijk, worden van materieel belang geacht indien daarvan redelijkerwijs kan worden verwacht dat zij een invloed zullen hebben op de economische beslissingen die gebruikers op basis van de financiële overzichten nemen" (ISA 320)

Dit wil zeggen dat de auditor in principe twee vrijheden 'geniet': hij dient het niveau van materialiteit te bepalen en het detectierisico. Deze twee variabelen hebben weerslag op de verdere inspanningen die hij dient te realiseren om de audit te volbrengen en zijn uitspraak te kunnen geven over de getrouwheid van de jaarrekening.

2.3 Definiëring vanuit toezichthouders en regulatoren

De definitie van DeAngelo voor auditkwaliteit is dan misschien wel nuttig voor onderzoek, maar niet direct voor het zetten van standaarden of wetten. Evenmin kan het audit risk model dienen als grondslag voor wetgeving, daar het gestoeld is op *reasonable assurance*. De Financial Reporting Council (de tegenhanger van de PCAOB in het Verenigd Koninkrijk en Ierland) identificeert vier bepalende factoren voor auditkwaliteit in haar rapport, zijnde: de cultuur van het auditkantoor (1), de vaardigheden en persoonlijke kwaliteiten van de partners en personeel (2), de effectiviteit van het auditproces (3) en de betrouwbaarheid en bruikbaarheid van de rapportages (4). Hoewel dit de term 'auditkwaliteit' verder opsplitst in vier dimensies, blijven ze voor verschillende interpretaties vatbaar en zijn ze moeilijk te kwantificeren, laat staan objectief te meten.

2.4 Auditkwaliteit als recept

Voor de auditor is het interessant om zijn uiterste best te doen om de kwaliteit van de audit hoog te houden. Enkel en alleen al het risico dat hij loopt op toekomstige rechtszaken, als achteraf blijkt dat hij zijn werk niet goed (genoeg) heeft gedaan, kan een reden vormen om het kwaliteitsniveau van de audit hoog te houden. Als ingrediënten van auditkwaliteit worden de volgende elementen geïdentificeerd in het handboek "Auditing: A Risk-Based Approach to Conducting a Quality Audit" (Johnstone, Gramling, & Rittenberg, 2013):

- **De onafhankelijkheid van de auditor, zowel gepercipieerde als werkelijke**
- **Externe en interne inspecties als kwaliteitscontrole**
- **Aannemen en aanhouden van cliënteel**
- Opdrachtbevestiging (engagement letter)
- Beperkingen van het auditkantoor
- Documentatie van de audit

In dit onderzoek ligt de klemtoon op de eerste drie elementen, namelijk de onafhankelijkheid van de auditor, de kwaliteitscontrole en de ambtstermijn van de auditor. De reden hiervoor is omdat volgens vele academische studies dit veruit de belangrijkste ingrediënten zijn in de mix van een kwaliteitsvolle audit (Antle, 1984; DeAngelo, 1981a; Patel & Prasad, 2013; Schmidt, 2012; Tepalagul & Lin, 2015). In een volgend hoofdstuk worden de mogelijke bedreigingen, voor zowel de gepercipieerde als werkelijke onafhankelijkheid, in kaart gebracht en in het empirisch onderzoek wordt nagegaan of er een relatie bestaat tussen de ambtstermijn en de hoogte van de non-auditdiensten.

2.5 Onafhankelijkheid

Met onafhankelijkheid binnen de context van de audit wordt bedoeld de mate waarin de auditor onafhankelijk is van het management van de onderneming (de cliënt). Als de onafhankelijkheid van de auditor volgens de gebruiker van de jaarrekening niet gewaarborgd wordt, heeft de jaarrekening weinig waarde voor die gebruiker aangezien het niet met redelijke zekerheid gegarandeerd kan worden dat er geen materiële afwijkingen zijn in de gepubliceerde cijfers (Quick & Warming-Rasmussen, 2009). Het is daarom voor alle partijen van groot belang dat deze onafhankelijkheid bewaakt wordt. Zo wordt de onafhankelijkheid ook wel als de hoeksteen gezien van het auditberoep. Er wordt dieper ingegaan op de onafhankelijkheid in het hoofdstuk "Onafhankelijkheid en de bedreigingen".

2.6 Kwaliteitscontrole

2.6.1 Interne kwaliteitscontrole

Interne kwaliteitscontroleprocedures moeten ervoor zorgen dat de bedrijfsrevisor minder risico loopt dat hij of zijn assisterend personeel menselijke fouten maken tijdens de controle. Dit systeem van interne kwaliteitscontrole dient beschreven te worden in een rapport en het dient aangegeven te worden binnen welk referentiekader het systeem ontworpen is en of het daadwerkelijk functioneert. Dit rapport dient als informatiebron voor de Kamer van Verwijzing en Instaatstelling (KVI), het toezichtsorgaan op de kwaliteit van het werk van bedrijfsrevisoren.

2.6.2 Externe kwaliteitscontrole

Zoals besproken in de normen opgesteld door het IBR op 15 september 2008³ dienen bedrijfsrevisoren hun beroepsactiviteit te onderwerpen aan een kwaliteitscontrole. Het doel van deze kwaliteitscontrole is om na te gaan of dat de bedrijfsrevisor over de bekwaamheid en middelen beschikt om zijn opdracht uit te voeren en het publiek (en de toezichthouders) ervan te overtuigen dat hij zich houdt aan de wetten, normen en de deontologische code.

De Commissie Kwaliteitscontrole is de organisatie die toe moet zien op de kwaliteit van de beroepsactiviteit van de bedrijfsrevisoren. De externe kwaliteitscontrole vindt plaats ten minste om de zes jaar. Bij bedrijfsrevisoren die de externe controle uitvoeren van organisaties van openbaar belang is dit minstens om de drie jaar. Een tussentijdse kwaliteitscontrole is ook mogelijk en kan ingesteld worden door de Raad of door de KVI.

³ Instituut van de Bedrijfsrevisoren, 15 september 2008 - Normen inzake de kwaliteitscontrole

De feitelijke kwaliteitscontrole wordt door een externe persoon uitgevoerd die ten minste een beroepservaring heeft van vijf jaar als bedrijfsrevisor. Er wordt op toegezien door de Raad van het IBR dat er geen onderlinge controles plaatsvinden tussen vennoten of medewerkers van eenzelfde kantoor.

De controle is er onder andere op gericht om na te gaan of dat de bedrijfsrevisor beschikt over een organisatie die geschikt is om zijn controleopdrachten uit te voeren. Er wordt gekeken naar de structuur van de organisatie, het systeem van interne kwaliteitscontrole, de vorming van het personeel, de onafhankelijkheid, de beroepsaansprakelijkheid, het niveau van honoraria, de aanwezigheid van werkmiddelen en de manier van aanpak (Instituut van de Bedrijfsrevisoren, 2008).

Indien het kantoor over minstens tien bedrijfsrevisoren natuurlijke personen beschikt die het kantoor kunnen vertegenwoordigen kan het aantal individuele controles beperkt worden indien er een grondige analyse gemaakt wordt van het systeem van interne kwaliteitscontrole. Het dient uiteraard aangetoond te worden dat dit systeem effectief is.

De externe kwaliteitscontrole is een sterke motivatie voor bedrijfsrevisoren om zich te houden aan de normen, wetten en deontologische code.

2.6.3 Risico op geschillen voor de auditor

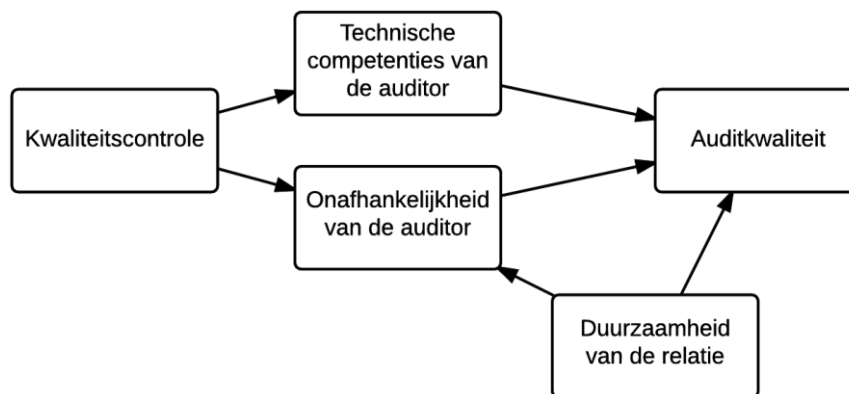
Uit onderzoek van Palmrose (1988) blijkt dat BigN-auditors hogere kwaliteit leveren als het gaat om het aantal rechtszaken dat de auditor in betrokken raakt en wat de uitspraken van deze rechtszaken betreft. Dit bevestigt ander onderzoek dat er op lijkt te wijzen dat BigN-auditors hogere kwaliteit leveren. Uit empirisch onderzoek van Moizer (2003) blijkt ook dat BigN-auditors genieten van een betere reputatie als het gaat om kwaliteit. Dit heeft te maken met de hypothese van 'deep pockets': BigN auditors vormen een doelwit voor aanklagers, aangezien de beloning bij een positieve uitspraak erg hoog op kan lopen (Lennox, 1999). Dit zorgt er voor dat de grote auditkantoren hogere kwaliteitsstandaarden nastreven aangezien zij zich willen wapenen tegen dit soort aanklachten en dus logischerwijze hogere kwaliteit audits leveren. Niet alleen het fenomeen van de 'deep pockets' vormt een belangrijke motivatie voor de BigN om hoge kwaliteitsstandaarden na te streven, ook de mogelijke reputatieschade die het gevolg is van een veroordeling kan een belangrijke drijfveer zijn. Zo wijst onderzoek uit dat de auditfaling bij Satyam Computer Services een significante reputatieschade heeft opgeleverd voor PricewaterhouseCoopers in India (Mohapatra, Graham, & Nandialath, 2015).

2.7 Duurzaamheid van de relatie

Als een auditor langer aangesteld is door een onderneming, leert hij de onderneming beter kennen. Verschillende academische studies bevestigen dat de duurzaamheid van de relatie met de cliënt de auditkwaliteit in de positieve zin beïnvloeden (Ghosh & Doocheol Moon, 2005; Johnson, Khurana, & Reynolds, 2002; Myers, Myers, & Omer, 2003). Het fenomeen van *opinion shopping* kan gezien worden als het zoeken of 'shoppen' voor een auditor die de gewenste verklaring zonder voorbehoud levert bij de jaarrekening van de onderneming. Wisselen van auditor kan voor een onderneming een strategisch oogmerk hebben (Mohrmann, 2015). Uit de studies van Mohrmann (2015) blijkt dat bij vrijwillige auditorwissels dit inderdaad leidt tot hogere *discretionary accruals*. Discretionary accruals zijn een resultaat van inschattingen van het management en kunnen wijzen op één of andere vorm van *earnings management*.

2.8 Conclusie

Met het oog op de rest van dit onderzoek kan uit dit hoofdstuk afgeleid worden dat de onafhankelijkheid van de auditor een belangrijke (positieve) determinant is van de auditkwaliteit. Alle factoren die van significante invloed zijn op de onafhankelijkheid hebben dus hun weerslag op de auditkwaliteit. Op Figuur 1 wordt deze relatie in kaart gebracht. Dit diagram wordt verder opgebouwd naargelang de literatuurstudie vordert.

Figuur 1: Determinanten van auditkwaliteit

De relatief veilige assumptie wordt gemaakt dat de relatie tussen de onafhankelijkheid van de auditor en de auditkwaliteit positief is. Binnen het model van DeAngelo (1981a), zoals voorheen besproken, wordt de onafhankelijkheid gedefinieerd als de mate waarin de auditor gevonden tekortkomingen in de jaarrekening daadwerkelijk rapporteert. Binnen dit model wordt ook gesteld dat de technische competenties van de auditor weerslag hebben op de kwaliteit van de audit.

De duurzaamheid van de relatie kan de auditkwaliteit rechtstreeks beïnvloeden. Zo zou een langere relatie er voor kunnen zorgen dat de auditor de onderneming beter leert kennen, zich specialiseert en leert zijn controles efficiënter en effectiever uit te voeren. Tegelijkertijd is er echter de dynamiek aanwezig die de onafhankelijkheid van de auditor mogelijk zou kunnen beïnvloeden. Zo zou het mogelijk kunnen zijn dat indien de persoonlijke relatie met de cliënt zich verder ontwikkelt de auditor zich mogelijk flexibeler opstelt naar de uitingen van het management van de onderneming.

De kwaliteitscontrole, zowel intern als extern, dient er voor om toe te zien op tegelijkertijd de competenties van de auditor en zijn onafhankelijkheid en heeft zo (onrechtstreeks) zijn weerslag op de kwaliteit van de audit. Hierdoor vormt de kwaliteitscontrole een belangrijk onderdeel van de determinanten van de kwaliteit van de audit.

Uiteraard zijn er veel meer factoren die de kwaliteit van de audit bepalen, zoals besproken in dit hoofdstuk. Aangezien dit onderzoek na wenst te gaan wat de mogelijke impact is van low-balling-strategieën op de kwaliteit van de audit is de weg via de onafhankelijkheid van de auditor de meest voor de hand liggende.

3 Determinanten van het audithonorarium

In dit hoofdstuk wordt getracht een beeld te vormen wat de bepalende factoren zijn voor de auditor voor de vaststelling van zijn honorarium. Vooraleer er geoordeeld kan worden of een auditor daadwerkelijk aan *low-balling* doet, moet er een idee geconstrueerd worden van wat onder 'normale' omstandigheden als honorarium tot stand zou komen. Als algemene leidraad voor dit hoofdstuk worden de resultaten van een meta-analyse van Hay e.a. (2004) gebruikt om de belangrijkste determinanten te identificeren. In dit onderzoek worden er drie groepen van belangrijke determinanten geïdentificeerd, namelijk kenmerken specifiek aan de cliënt, de auditor en de opdracht. Allereerst wordt de wetgeving besproken in verband met de vaststelling van het ereloon, vervolgens worden de kenmerken op het niveau van de cliënt, auditor en de opdracht besproken.

Verder recent onderzoek wijst uit dat de verschillende grote auditkantoren allemaal een eigen berekeningswijze hebben voor de honoraria (Bradbury & Botica Redmayne, 2014). Volgens ditzelfde onderzoek blijkt, rekening houdend met de specifieke sector, dat de verschillende kantoren er andere uurtarieven op na houden over de verschillende sectoren heen. Dit compenseren ze door anders te werk te gaan met de berekening van de hoeveelheid uren, wat uiteindelijk toch zorgt voor een vergelijkbaar honorarium. Daarbij wijst het onderzoek uit dat er wel degelijk een significante impact is van het financiële risico van de geauditeerde onderneming op de audit fee. Dit wil zeggen dat een onderneming met een hoger financieel risico doorgaans een hoger honorarium aangerekend wordt. Bij verder onderzoek is het daarom belangrijk om rekening te houden met de specifieke sector waar bedrijven zich in bevinden en bij voorkeur ook met de financiële situatie van de onderneming om het risico en de complexiteit van de audit in kaart te brengen.

In de academische wereld werden al verschillende factoren bestudeerd die al dan niet een significante invloed hebben op de bepaling van het honorarium. Vooral in de Verenigde Staten is er al veel onderzoek uitgevoerd naar de determinanten van zowel de audit fees als de non-audit fees. In de Belgische context is het aantal studies hieromtrent echter beperkt. Voor deze literatuurstudie zullen daardoor voornamelijk buitenlandse studies bekeken worden en wordt hun contextuele toepasbaarheid voor België getoetst. De opzet is om kritisch te staan tegenover eventuele regionale factoren specifiek voor België die de algemene toepasbaarheid van deze internationale studies mogelijk beperkt. De voorkeur wordt ook steeds gegeven aan studies van de afgelopen

jaren, daar het auditberoep steeds onderhevig is aan nieuwe regelgeving en verdere standaardisatie. Het zou hierdoor kunnen dat de factoren die als significant aangeduid worden in oudere studies deze significantie vandaag deels verloren hebben.

3.1 'Beperkte' vrijheid

In principe is de bedrijfsrevisor volledig vrij in de prijszetting van zijn honorarium. Deze volledige vrijheid is echter, *contradictio in terminis*, beperkt, daar de bedrijfsrevisor gebonden is aan de International Standards on Auditing, de ethische standaarden, de internationale en nationale wetgeving en het toezicht van het Instituut van de Bedrijfsrevisoren. Het IBR bewaakt niet alleen een minimumniveau in functie van de gewenste kwaliteit, maar als beroepsorganisatie kan verwacht worden dat zijn ook proberen de belangen van hun leden te beschermen door prijsbrekers af te schrikken. Daar deze beperkingen vooral een minimum voor het gevraagde honorarium opleggen, dient ook de marktwerking niet uit het oog verloren te worden die op zijn beurt een zekere (minder zichtbare) maximumgrens oplegt. De assumptie wordt gemaakt dat ondernemingen hun totale kosten om aan de wetgeving te voldoen (*costs of conformity*) minimaliseren. Zolang er meerdere aanbieders in de auditmarkt zijn is de onderneming vrij om de rationele keuze te maken waar het vooropgestelde honorarium deel van uit maakt. De economische theorie voorspelt dat in een dergelijke markt een evenwichtsprijs tot stand komt. Met andere woorden: een auditor geniet niet van volledige vrijheid in zijn prijszetting zolang er een economisch belang voor hem is. Hij levert een professionele dienst en hij is geen liefdadigheidsinstelling.

3.2 Wetgeving, normen en ethiek

De afgelopen jaren is er een evolutie waar te nemen van nationale controlenormen naar internationale controlestandaarden. Voor de situatieschets van dit onderzoek is echter het huidige stelsel nog van belang. Met die gedachte wordt er een korte schets gemaakt van de normen, wetten en ethische standaarden die van toepassing zijn op het auditberoep, zowel op internationaal als nationaal vlak. Ten slotte worden de ontwikkelingen, die op korte termijn verwacht worden, besproken.

3.2.1 Internationaal vlak

International Standards on Auditing

Alle door de wet verplichte audits dienen de International Standards on Auditing (ISA), opgesteld

door de International Auditing and Assurance Standards Board (IAASB) en vervolgens door de EU goedgekeurd, na te leven. Voor Belgische beursgenoteerde ondernemingen is dit vanaf 15 december 2015 en voor alle andere Belgische ondernemingen een jaar later.

Volgens de ISA's dient de auditor zijn honorarium op een dergelijk niveau te bepalen dat nodig is om zijn professionele mening te kunnen geven over de getrouwheid van de financiële verslaggeving van de cliënt. Of dit overeenstemt met de werkelijkheid is een populair onderwerp van studie, in het bijzonder in de V.S. (Bradbury & Botica Redmayne, 2014). Zo blijkt uit een studie van Bradbury en Botica Redmayne binnen de Big5-auditors⁴ dat een hoger financieel risico van de geauditeerde resulteert in een hogere hoeveelheid audit-uren, maar dat de mix van audit-uren en uurtarieven verschilt per industrie.

SOX-wetgeving en interne controle

Met de intrede van de *Sarbanes-Oxley Act* in 2002 wordt de interne controle van beursgenoteerde ondernemingen sterk onder de loep genomen om vensters voor toekomstige financiële fraude te sluiten. Dit heeft zijn weerslag, in stijgende zin, gehad op de honoraria van auditors. De auditor dient namelijk diepgaander de interne controle-processen na te gaan van de onderneming indien er tekortkomingen blijken te zijn. Zo wordt bijvoorbeeld in sectie 302 van SOX onder andere vermeld dat de periodieke financiële verslaggeving een lijst dient te bevatten van alle significante tekortkomingen in interne controlesystemen en een opsomming van elk fraudegeval dat zich intern heeft voorgedaan onder werknemers. Verder dient er een overzicht gevormd te worden van significante wijzigingen in systemen van interne beheersing die tot een vermindering van het interne controle-peil kunnen leiden ("Sarbanes-Oxley Act of 2002 (2002 - H.R. 3763)," n.d.). De verhoging van het honorarium van de auditor zou volgens recente studies kunnen verklaard worden door meer controleactiviteiten van de auditor en/of een risicopremie (Bedard, Hoitash, & Hoitash, 2008). Hetzelfde onderzoek wijst uit dat (in de V.S.) voor zowel nieuwe als bestaande BigN-clënten de honoraria hoger uitvallen na de SOX-wetgeving, terwijl cliënten die de overstap maken naar een niet-BigN-auditor doorgaans een lager honorarium betalen.

Hoewel de internationale aard van de SOX-wetgeving niet ontkend kan worden, wil dit niet zeggen dat de situatie identiek is in België. In het empirisch gedeelte van deze studie zal er rekening mee gehouden moeten worden dat er mogelijke *spillover*-effecten zijn van deze wetgeving naar

⁴ De gebruikte gegevens in de studie van Bradbury & Botica Redmayne dateren van voor de ondergang van Arthur Andersen, waardoor er gesproken wordt van Big5-auditors.

Belgische ondernemingen, waaronder ook de aanwezigheid in België van multinationals gerekend wordt en waarop de SOx-wetgeving van toepassing is.

IFAC Code of Ethics for Professional Accountants

De International Federation of Accountants (IFAC) publiceert ieder jaar een handboek met daarin de Code of Ethics for Professional Accountants. Deze ethische code wordt opgesteld door de International Ethics Standards Board for Accountants (IESBA).

Met betrekking tot audithonoraria zet artikel 240.1 van de code al een duidelijke toon wat in de ethische zin verwacht wordt van een auditor. Hij is volgens de code volledig vrij in het bepalen van zijn honorarium, mits het uiteraard op een dergelijk niveau is bepaald dat hij zijn opdracht kan volbrengen volgens de professionele standaarden. Artikel 240.2 stelt maatregelen voor die de auditor kan ondernemen om het risico op dergelijke bedreigingen te beperken: enerzijds door de cliënt te informeren over de manier waarop het honorarium berekend wordt en anderzijds door genoeg en geschikt personeel op de opdracht te zetten.

De code stelt eveneens een conceptueel raamwerk voor onafhankelijkheid voor. Met behulp van dit raamwerk kan de auditor zijn onafhankelijkheid bereiken en waarborgen. In de code wordt in artikel 290.6 het onderscheid gemaakt tussen de geestesonafhankelijkheid (*Independence of Mind*) en de waargenomen onafhankelijkheid (*Independence of Appearance*). Met het eerste wordt de mate van onafhankelijkheid bedoeld waarmee de auditor beïnvloed zou kunnen worden in zijn professionele oordeel, integriteit en scepticisme. Met het tweede wordt bedoeld dat er omstandigheden kunnen zijn die de onafhankelijkheid, zoals hij waargenomen wordt door een rationele en geïnformeerde derde, in het gedrang komt. In het volgende hoofdstuk, Onafhankelijkheid en de bedreigingen, wordt kort teruggekomen op dit raamwerk.

Europese auditrichtlijn 2006/43/EG

De Europese auditrichtlijn van 2006 legt extra verplichtingen op voor auditors van ondernemingen van openbaar belang, de zogenaamde *public interest entities*. Voor deze ondernemingen moet de auditor bijkomende informatie verstrekken over de structuur van de controles en van het auditkantoor, wat zou moeten leiden tot hogere transparantie. Er moet vaker een externe beoordeling gemaakt worden over de kwaliteit en er wordt een maximumtermijn opgelegd voor de engagement partner. Er worden daarbij ook strengere voorwaarden gemaakt om de onafhankelijkheid van de auditor te waarborgen.

Wat de gevolgen zijn van deze richtlijn op de audit fees zou onderwerp kunnen vormen van interessante studies. Een veilige assumptie zou kunnen zijn dat de reeks strengere voorwaarden en extra vereisten zouden moeten leiden tot hogere inspanningen voor de auditor. Logischerwijs, met de opgelegde standaarden in gedachten, zouden hogere inspanningen zich moeten vertalen in een hoger honorarium.

Europese auditrichtlijn 2014/56/EU

De nieuwe Europese auditrichtlijn 2014/56/EU van 16 april 2014 wijzigde de vorige richtlijn (2006/43/EG). De richtlijn is het gevolg van de nasleep van de financiële crisis, waarin gevallen aan het licht zijn gekomen waarbij de wettelijke controle van de jaarrekening niet voldoende was om bepaalde zwakheden in ondernemingen te beklemtonen. De wijzigingen zijn talrijk, en zo worden enkele begrippen uitgebreid. In de richtlijn wordt ingegaan op de vrijheid van auditediensten binnen de Europese Unie, welke verder uitgebouwd dient te worden voor ondernemingen die actief zijn over de verschillende landsgrenzen heen. Eveneens wordt de professionele-kritische instelling van de auditor nogmaals in de verf gezet: de auditor moet zich op een professionele manier sceptisch opstellen tegenover het management van de onderneming. Verder wordt ook de deur geopend naar geldboetes voor niet-naleving van de regels, in de vorm van een vast bedrag voor natuurlijke personen en zelfs een percentage van de omzet voor auditkantoren. Op 27 mei 2014 werd een nieuwe verordening (nr. 537/2014) gepubliceerd in verband met de audithervorming voor Organisaties van Openbaar Belang (OOB's). De verordening bevat bepalingen in verband met Mandatory Firm Rotation (MFR), verdere beperking van non-auditdiensten, toegenomen rapportageverplichtingen voor auditors en een grotere rol voor het auditcomité van de organisatie. De meeste regels zijn pas van toepassing vanaf 17 juni 2016, en voor de verplichte auditorrotatie zijn zelfs langere overgangsperiodes.

3.2.2 Nationaal vlak

Omtrent de bezoldiging is de Belgische wetgeving duidelijk. In artikel 134 W.Venn wordt de bezoldiging van de commissaris behandeld. Het honorarium van de commissaris dient te worden vastgesteld door de algemene vergadering bij de aanvang van de opdracht. Deze bezoldiging dient van dergelijk niveau te zijn dat de commissaris de normen van het IBR na kan leven. Eveneens kan dit honorarium niet gewijzigd worden tijdens het mandaat, tenzij de betrokken partijen hiermee instemmen. Door de omzetting van de auditrichtlijn van 2006 is het tevens verplicht de honoraria voor audit- en non-auditdiensten te vermelden in de toelichting van de jaarrekening. De

bezoldigingen voor de non-auditdiensten dienen zelfs opgesplitst te worden in drie subcategorieën, zijnde:

- Andere controleopdrachten
- Belastingadviesopdrachten
- Andere opdrachten buiten de revisorale opdrachten.

De ethische standaarden van het auditberoep in België zijn onder andere vastgelegd in het koninklijk besluit van 10 januari 1994 betreffende de plichten van de bedrijfsrevisoren en in de gecoördineerde wet van 22 juli 1953 ter oprichting van het Instituut van de Bedrijfsrevisoren en de organisatie van het publieke toezicht op het beroep van bedrijfsrevisoren.

Hervorming is onderweg

Ten tijde van dit onderzoek is de deontologische code voor bedrijfsrevisoren onderwerp van een grondige hervorming. Het doel van deze hervorming is om het K.B. van '94 te vervangen en de normen in verband met de onafhankelijkheid van de bedrijfsrevisor zoals opgesteld door het IBR in 2007 te integreren om op die manier een eenduidig kader te schetsen dat zowel overeenstemt met de internationale én de nationale situatie. Deze nieuwe code dient vervolgens nog goedgekeurd te worden door de Hoge Raad voor de Economische Beroepen en door de verantwoordelijke minister.

3.3 Cliënt-specifieke kenmerken

Veel van het onderzoek met betrekking tot determinanten van het audithonorarium is gebaseerd op het onderzoek van Simunic (1980). In zijn paper bespreekt Simunic het auditproces als een productieproces: hij identificeerde bepaalde drijvers voor de hoogte van de audit fee en verwachtte dat dit kwam doordat deze drijvers ervoor zorgden dat de auditor meer werk diende uit te voeren. De grootte, complexiteit, inherent risico en risico op rechtszaken blijken de grootste drijvers te zijn voor het ereloon (Knechel & Willekens, 2006). Deze cliënt-specifieke kenmerken worden in deze paragraaf verder toegelicht.

3.3.1 Grootte

De grootte van de geauditeerde onderneming heeft een (logisch) positief verband met het honorarium. Hoe groter de onderneming, hoe meer controles de auditor dient uit te voeren om een verklaring te kunnen geven over de getrouwheid van de jaarrekening (Simunic, 1980). Hij zal (meer) aanspraak moeten doen op assisterend personeel om de opdracht tijdig af te kunnen ronden. De grootte van de onderneming wordt meestal getypeerd als de totale activa van de

onderneming. Sommige studies gebruiken echter de hoogte van de opbrengsten of omzet om een beeld te krijgen van de grootteorde van de onderneming (Hay et al., 2004). Uit een studie van Bell, Knechel en Willingham (1994) blijkt dat tot 70% van de variabiliteit in audithonoraria verklaard kan worden door de grootte van de onderneming, hoewel voor kleine ondernemingen dit waarschijnlijk veel minder is. De grootte van de geauditeerde onderneming is van dermate groot belang in de bepaling van het audithonorarium dat dit zeker een belangrijke controlevariabele is voor het empirisch onderzoek.

3.3.2 Complexiteit

De complexiteit van de onderneming is een belangrijke determinant van de hoogte van het audithonorarium (Simunic, 1980). Er kunnen vele drijvers zijn voor deze complexiteit. Zo kan het bijvoorbeeld zijn dat de gecontroleerde onderneming veel verschillende dochters heeft, activiteiten in het buitenland heeft, of over activa beschikt waar moeilijk de waarde van te bepalen of zelfs maar te schatten is. Door deze hoge complexiteit kan het gebeuren dat de auditor gedwongen is om de hulp van experts in te schakelen, die uiteraard geld kosten. Aangezien complexiteit een vaag begrip is en niet direct te meten is, dienen er benaderende variabelen gezocht te worden die een idee geven van de complexiteit van de cliënt. Zo blijkt uit de meta-analyse van Hay e.a. dat het aantal dochters veruit de belangrijkste benaderende variabele is voor de complexiteit van de gecontroleerde onderneming. Als tweede belangrijkste proxy voor complexiteit kwam uit hun studie het aantal buitenlandse dochterondernemingen. Deze variabele blijkt uit hun meta-analyse eveneens van groot belang.

3.3.3 Risico

Het aangaan van de verantwoordelijkheid van auditor impliceert risico's en dus kosten. Als er strafrechtelijke gevolgen komen aan een uitspraak over de financiële verslaggeving, dan zijn hier voor de auditor duidelijke risico's aan verbonden. Hoge gerechtskosten of boetes kunnen het gevolg zijn van een fout of onkunde bij het personeel dat de audit uitvoert. In het auditberoep wordt er daarom ook gesproken van een zogeheten risicopremie. Deze risicopremie is een toevoeging aan het honorarium voor de bedrijfsrevisor, bedoeld om eventuele gerechtskosten of boetes op te vangen. Voor een risicovolle cliënt zal deze risicopremie dan ook hoger liggen dan voor een klant waarvoor weinig risico bestaat.

Uit studies in de V.S. blijkt dat de totstandkoming van het initiële audithonorarium in zekere mate wordt beïnvloed door het risico van de klant (Elliott, Ghosh, & Peltier, 2013). Zo bleek uit een

studie van Elliot, Ghosh en Peltier (2013) dat er significant bewijs is dat BigN auditors de cliënt een premium aanrekenen in het geval dat er auditor/cliënt-discussies ontstaan over de totstandkoming van de jaarrekening.

Niet alleen is het zo dat de risicopremie het honorarium in opgaande zin beïnvloedt, maar ook dat bij een risicovollere klant de auditor zijn controles op een rigoureuze wijze dient uit te voeren om met voldoende overtuiging een uitspraak te kunnen doen over de getrouwheid van de financiële verslagen. Deze uitgebreidere controles zouden dan logischerwijze moeten leiden tot een hoger honorarium. Om deze verschillende risico's in kaart te brengen, hebben Hay e.a. (2004) in hun meta-analyse het onderscheid gemaakt tussen verschillende kenmerken voor het risiconiveau van de cliënt, namelijk het inherent risico, de winstgevendheid, de mate van schuldfinanciering en de eigendomsstructuur.

Inherent risico

Omdat bepaalde delen van de audit voor bepaalde ondernemingen een hoger risico vertonen op het maken van fouten, dient de auditor extra controles uit te voeren of specialisten in te schakelen om hem te assisteren bij deze controles (Simunic, 1980). Volgens Hay e.a. (2004) is de belangrijkste variabele om het inherent risico te meten de combinatie van de voorraden en vorderingen. Volgens hun meta-analyse is de combinatie van de twee te verkiezen boven de optie om ze apart te bestuderen. Het inherent risico blijkt tevens een belangrijke cliënt-specifieke determinant te zijn voor de hoogte van het audithonorarium.

Winstgevendheid

De mate waarin de geauditeerde onderneming winsten genereert zou een belangrijke determinant van de audit fee moeten zijn volgens Simunic (1980). Als een onderneming namelijk verliezen maakt, kan het zijn dat de continuïteit van de onderneming in het gedrang komt. Uit de meta-analyse van Hay e.a. blijkt dat de aanwezigheid van een verlies wel een drijver is voor het honorarium, maar de resultaten zijn niet overtuigend.

Mate van schuldfinanciering

De mate van schuldfinanciering (*leverage*) zou de kans dat de geauditeerde onderneming in falings zou raken verhogen (Simunic, 1980). Dit verhoogt het *engagement risk* voor de auditor en om dit risico te beperken dient hij extra controles uit te voeren om redelijke zekerheid te verkrijgen van zijn uitspraak. Uit de analyse van Hay e.a. blijkt dat deze drijver afhankelijk blijkt te zijn van het

land waarin de studie plaatsvindt. Of de mate van schuldfinanciering een belangrijke drijver is voor de Belgische situatie is dus nog na te gaan. Als belangrijkste variabelen om de mate van schuldfinanciering te vertegenwoordigen worden in de studie de verhouding van totale schulden en totale activa en de quick ratio genomen.

Overige kenmerken

In de studie van Hay e.a. (2004) worden nog vier andere cliënt-specifieke kenmerken besproken: eigendomsstructuur, interne controle, corporate governance en industrie. Deze overige vier kenmerken worden door de auteurs als minderwaardig beschouwd qua verklarende waarde voor de hoogte van het audithonorarium. Ze geven wel aan dat omtrent de governance-structuur er nog te weinig onderzoek is gedaan en dat het voor de industrie nuttig kan zijn een dummy-variabele op te nemen voor nutsbedrijven en financiële instellingen. De reden hiervoor is dat deze ondernemingen eenvoudiger te onderzoeken zijn voor de auditor omdat hun activa transparanter is (Hay et al., 2004).

3.4 Auditor-specifieke kenmerken

Niet alleen kenmerken van de cliënt spelen mee bij het bepalen van het honorarium. Uit de literatuur blijkt dat bepaalde eigenschappen van de auditor ook een determinerende rol spelen voor het ereloon. De studie van Hay e.a. (2004) identificeert slechts twee determinanten die een significante invloed hebben op de hoogte van het ereloon: kwaliteitsreputatie van de auditor en de ambtstermijn van de auditor. Naast deze factoren worden ook nog de structuur van de audit en het concurrentiepeil kort besproken als mogelijke determinant van het audithonorarium.

3.4.1 Kwaliteitsreputatie

Niet enkel het engagement risk zorgt voor premies op het honorarium van de bedrijfsrevisor. Uit empirisch onderzoek van Moizer (2003) blijkt dat BigN-auditors genieten van een betere reputatie als het gaat om kwaliteit. Uit deze studie komt ook aan het licht dat BigN-auditors, ten opzichte van kleinere kantoren, een premium aanrekenen als valorisatie van deze hogere reputatie. Hay e.a. (2004) komen tot dezelfde conclusie in hun meta-analyse. Uit hun analyse blijkt dat de BigN weldegelijk genieten van een premium op het honorarium omwille van hun reputatie in verband met kwaliteit, echter is er onderling geen significant verschil in de hoogte van de premium. Volgens Hay e.a. is de dummy-variabele voor de BigN-classificatie dan ook een goede benadering voor de kwaliteit van de audit.

3.4.2 Ambtstermijn

De tweede belangrijke variabele in het onderzoek van Hay e.a. is de ambtstermijn van de auditor. Volgens de auteurs zijn de twee populairste meetinstrumenten de ambtstermijn in jaren en de auditorwissel. Uit de meta-analyse van academische studies blijkt dat van de twee mogelijkheden om de ambtstermijn uit te drukken de dummy voor de auditorwissel de beste optie is. Binnen deze masterthesis zal een auditor als 'nieuw' gekwalificeerd worden als hij drie jaar of minder is aangesteld, aangezien in de Belgische context de bedrijfsrevisor aangesteld wordt voor een mandaat van drie jaar en het audithonorarium in principe niet meer aangepast wordt achteraf.

3.4.3 Structuur

Uit empirisch onderzoek van Gist (1994) blijkt dat de mate waarin de audit gestructureerd wordt door de auditor, invloed heeft op de hoogte van het honorarium. Zijn onderzoek was gebaseerd op eerder onderzoek van Kinney (1986), Cushing & Loebbecke (1986) en Grobstein & Craig (1985). Zo wijst het onderzoek van Gist (1994) uit dat auditors met een gestructureerde benadering van de audit lagere honoraria aanrekenen aan de klant. Dit in tegenstelling tot auditors die kiezen voor een middelmatig gestructureerde of zelfs ongestructureerde benadering. Een belangrijke kanttekening bij dit onderzoek is echter dat er niet de link gemaakt wordt naar efficiëntie, aangezien er geen betrouwbare maatstaf gevonden werd om de inzet van de auditor te bepalen. Als conclusie van het onderzoek werd door Gist wel besloten dat de 'productiekosten' van de audit lager zijn bij een gestructureerde benadering en dat in verder onderzoek naar audit pricing zeker de structuur van aanpak van de bedrijfsrevisor meegenomen moet worden als verklarende variabele. Dit bevestigt dan ook het eerdere onderzoek van Cushing en Loebbecke (1986), waarin gesteld werd dat de keuze voor een gestructureerde aanpak ervoor zorgt dat de controle over de auditkosten beter beheerst wordt.

3.4.4 Concurrentie

In de V.S. werd eind jaren '70 de markt van auditdiensten grondig onder de loep genomen in het kader van concurrentiebeperkingen. Dit in combinatie met de economische teruggang die het land kende in de late jaren '70 en begin jaren '80, zou de concurrentie in de auditmarkt sterk hebben laten toenemen. Onderzoek van Maher, Tiessen, Colson, & Broman (1992) wijst uit dat deze toenemende concurrentie ook zijn weerslag had op de honoraria die auditors aan hun cliënten aanrekenden. Dit zou een bevestiging kunnen vormen voor de assumptie dat het honorarium niet enkel gevormd wordt naargelang de eerder vermelde factoren, maar dat er ook een concurrentieel

aspect is en dat dit zou kunnen leiden tot low-balling.

In de Belgische context is het zo dat er een verplichte vermelding is voor de bezoldiging van de commissaris in de toelichting van de jaarrekening. Een concurrerende partij van de zittende auditor beschikt dus over een benadering van het honorarium waar hij onder moet gaan om de cliënt te overtuigen voor zijn controlediensten te kiezen. Dit maakt de Belgische auditmarkt een interessant onderwerp van studie voor low-balling aangezien er hoge mate van transparantie is van audithonoraria.

3.5 Opdracht-specifieke kenmerken

Naast de cliënt- en auditor-specifieke kenmerken zijn de kenmerken afhankelijk van de opdracht als belangrijke determinanten bevonden van het honorarium door Hay e.a. (2004). Zo worden als mogelijke attributen besproken in de studie: vertraging van verklaring, druk of rustig seizoen, auditproblemen, non-audit services en rapportagebehoeften. De auteurs concluderen uit hun analyse echter dat de enige belangrijke determinanten voor het honorarium uit deze de vertraging van verklaring en de non-auditdiensten zijn.

3.5.1 Vertraging verklaring

De tijd die tussen de balansdatum en de verklaring van de auditor zit kan gebruikt worden om een idee te krijgen van de efficiëntie waarmee de audit uitgevoerd wordt. Als het langer duurt voordat er een verklaring gegeven wordt zou dit kunnen duiden op problemen tijdens de audit (Knechel & Payne, 2001). Uit de analyse van Hay e. a. (2004) blijkt deze variabele dan ook een belangrijke determinant van de hoogte van het honorarium.

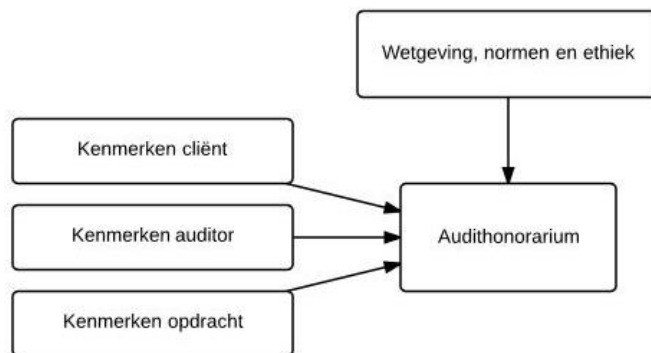
3.5.2 Non-auditdiensten

De hoogte van de geleverde non-auditdiensten, oftewel de diensten die uitgevoerd worden door de auditor voor de cliënt maar die buiten de wettelijke controle van de jaarrekening vallen, zijn een populair topic van onderzoek en debat (Dobler Michael, 2014; Hillison & Kennelley, 1988; Kinney, Palmrose, & Scholz, 2004; Patel & Prasad, 2013; Quick & Warming-Rasmussen, 2009; Ratzinger-Sakel & Schoenberger, 2015). Uit het onderzoek van Hay e. a. (2004) blijkt dat de hoogte van de non-auditdiensten een belangrijke determinant zijn voor het audithonorarium.

3.6 Conclusie

Uit dit hoofdstuk kan afgeleid worden dat er zowel cliënt-, auditor-, als opdracht-specifieke variabelen zijn die hun weerslag hebben op de hoogte van het audithonorarium. Daarbij komt dat

de wetgevingen, normen en ethiek een minimum leggen op het honorarium. In Figuur 2 worden grafisch deze relaties weergegeven. Deze relaties worden verderop in het algemene onderzoeksmodel geïntegreerd.

Figuur 2: Determinanten van het audithonorarium

4 Onafhankelijkheid en de bedreigingen

4.1 Onafhankelijkheid volgens het IBR

Het IBR is duidelijk in haar standpunt omtrent de onafhankelijkheid van de commissaris (Instituut van de Bedrijfsrevisoren, 2007). Zoals af te leiden valt uit de normen van het instituut inzake de onafhankelijkheid van de commissaris (2008) draagt de bedrijfsrevisor zelf de verantwoordelijkheid om na te gaan of er een "financiële, zakelijke, werkrelatie of relatie van enige andere aard" bestaat tussen hemzelf, het bedrijfsrevisorenkantoor of netwerk en de klant. Hij dient na te gaan of deze relatie inbreuk op zijn onafhankelijkheid kan maken. De bedrijfsrevisor is echter in de mogelijkheid om zogenaamde "veiligheidsmaatregelen" in te stellen om zijn onafhankelijkheid te waarborgen. Als de onafhankelijkheid in die mate bedreigd wordt dat de veiligheidsmaatregelen tekortschieten, mag de bedrijfsrevisor de wettelijke controle niet uitvoeren.

In diezelfde normen somt het IBR de mogelijke risico's op voor de onafhankelijkheid: zelfcontrole, eigenbelang, belangenbehartiging, te grote familiariteit en te verregaand vertrouwen. Indien deze risico's opduiken dient de bedrijfsrevisor ze het hoofd te bieden door veiligheidsmaatregelen in te voeren. In deze normen wordt telkens gesproken van een "aanvaardbaar" niveau van de risico's voor onafhankelijkheid. Er wordt hier dus de assumptie gemaakt dat de risico's met betrekking tot de onafhankelijkheid nooit volledig geëlimineerd hoeven worden, echter dat ze tot een aanvaardbaar niveau gebracht dienen te worden.

4.1.1 Prestaties verricht binnen de twee jaar voorafgaand aan het mandaat

Het is de bedrijfsrevisor verboden een mandaat te accepteren indien hij voor diezelfde klant, in een voorafgaande periode van twee jaar, prestaties heeft verricht die zijn onafhankelijkheid in het gedrang kunnen brengen. Hij mag het mandaat wel aanvaarden indien veiligheidsmaatregelen ingericht kunnen worden die het risico voor de onafhankelijkheid tot een aanvaardbaar niveau brengen. Toch somt het IBR twee situaties op waarin zelfs veiligheidsmaatregelen niet volstaan om de onafhankelijkheid te waarborgen. De eerste situatie geldt als de bedrijfsrevisor regelmatig bijstand heeft gegeven in de boekhouding van de onderneming of het opstellen van de jaarrekening. De tweede situatie geldt als de bedrijfsrevisor (of een lid van zijn netwerk) bijgestaan heeft in het werven van personeel in het management. Volgens het IBR kunnen in deze twee situaties veiligheidsmaatregelen niet volstaan om de onafhankelijkheid van de bedrijfsrevisor voldoende te waarborgen.

4.1.2 Honoraria voor de audit en non-auditdiensten

Omtrent de honoraria, zowel voor audit als non-auditdiensten is het IBR vrij concreet. Zo zijn resultaat gebonden honoraria uiteraard uit den boze, zowel voor audit als non-auditdiensten. Indien de bedrijfsrevisor voor de cliënt niet de wettelijke controle van de jaarrekeningen uitvoert, is hij echter vrij resultaatgebonden honoraria te vragen voor andere diensten.

Elke dienstverlening van de commissaris, zijnde de audit of ander diensten, mag voor hem geen financiële afhankelijkheid van zijn cliënt vormen. Het IBR definieert deze financiële afhankelijkheid als de totale honoraria van een cliënt gedurende drie opeenvolgende jaren 20% of meer uitmaakt van de totale inkomsten van de commissaris. Deze 20%-regel is ook van toepassing op het hele netwerk waar de commissaris toe behoort en wordt tevens beoordeeld op het niveau van de cliënt en al haar verbonden entiteiten.

Wat betreft de verhouding tussen deze audit en non-auditdiensten spreekt het IBR zich minder duidelijk uit. De normen leggen de bedrijfsrevisor op om een "overweging" te maken indien de honoraria voor de non-auditdiensten die van de audit overschrijden. Hij dient echter deze overweging ook te maken voor niet-beursgenoteerde vennootschappen en zelfs voor ondernemingen die niet verplicht zijn een jaarrekening te publiceren. Er wordt aangehaald dat, indien deze overschrijding zich toch voordoet en het als een significant risico voor de onafhankelijkheid wordt beschouwd, de commissaris veiligheidsmaatregelen moet instellen om dit risico wederom tot een aanvaardbaar niveau te brengen.

In het geval van onbetaalde honoraria dient de bedrijfsrevisor na te gaan of dit kan worden opgevat als een lening van "aanzienlijke" omvang. Hij dient zijn lopende mandaat neer te leggen indien dit indirecte eigenbelang een significant risico vormt voor zijn onafhankelijkheid en dient hij nieuwe opdrachten te weigeren.

4.1.3 Verplichte rotatie

In de normen haalt het IBR aan dat er de mogelijkheid bestaat dat een lange relatie tussen de commissaris en de gecontroleerde vennootschap mogelijk zou kunnen zorgen voor een te verregaand vertrouwen of te grote familiariteit. Hieruit volgt dan ook de verplichte partnerrotatie van zes jaar bij organisaties van openbaar belang. De auditpartner of bedrijfsrevisor als natuurlijk persoon mag pas weer de controle uitvoeren na een afkoelperiode van twee jaar.

4.2 Onafhankelijkheid volgens IFAC

Het raamwerk van IFAC (International Federation of Accountants) geeft vijf bedreigingen voor de onafhankelijkheid van de auditor: Dit raamwerk vertoont vele gelijkenissen met de nationale variant (deontologische code), zo worden dezelfde elementen behandeld en wordt verwacht van de auditor dat hij zelf de risico's moet beoordelen van deze bedreigingen om vervolgens veiligheidsmaatregelen te treffen om ze tot een aanvaardbaar niveau te brengen.

1. Self-interest (eigenbelang)
2. Self-review (controleren van eigen werk)
3. Advocacy (de klant vertegenwoordigen)
4. Familiarity (te nauwe persoonlijke band met de klant)
5. Intimidation (intimidatie)

De code omschrijft eigenbelang als het feit dat de auditor of zijn kantoor een financieel of ander belang heeft bij de cliënt. Voorbeelden hiervan zijn leningen aan of van de cliënt, aandelen in de ondernemingen, contingency fees, referral fees, ...

4.3 Waargenomen en werkelijke onafhankelijkheid

Het IBR beschrijft het onafhankelijkheidsprincipe als twee onafscheidbare aspecten, namelijk die van de geestesonafhankelijkheid en de schijnbare onafhankelijkheid. Met de eerste wordt bedoeld de werkelijke onafhankelijkheid. Met andere woorden worden alle beslissingen gemaakt in het kader van het mandaat van de commissaris. Met het tweede wordt de onafhankelijkheid bedoeld zoals hij waargenomen wordt door een rationele derde. De onafhankelijkheid van de auditor zoals hij door derden ervaren wordt (*perceived independence*) hoeft niet noodzakelijk gelijk te zijn aan de werkelijke onafhankelijkheid (*actual independence*) (Schmidt, 2012). De onderzoeksresultaten van Schmidt (2012) suggereren dat rechtzoekenden de aangeboden non-auditdiensten gebruiken als bekrachtiging van hun casus aan de rechter tegen een auditor. Dit illustreert het verschil tussen de waargenomen onafhankelijkheid zoals hij door een derde ervaren wordt: de auditor wordt geacht onvoldoende onafhankelijk te zijn van zijn cliënt indien hij in bepaalde mate zijn cliënt van non-audit services voorziet. De vraag blijft echter of de feitelijke onafhankelijkheid werkelijk hiervan verschilt. Hieronder worden verschillende elementen besproken die onder andere in het raamwerk van Tepalagul en Lin (2015) worden vooropgesteld als bedreigingen van de zowel waargenomen als feitelijke onafhankelijkheid.

4.4 Portfoliogewicht cliënt

Het gewicht van de cliënt in het totale portfolio van een auditor zou mogelijk de onafhankelijkheid van de auditor in gevaar brengen (Tepalagul & Lin, 2015). De auditor wordt betaald door de onderneming die ze controleert. Als deze opdracht voor de auditor van dergelijk groot economisch belang is, zou het kunnen dat hierdoor zijn onafhankelijkheid in vraag gesteld wordt. Het zou namelijk mogelijk zijn dat de auditor eerder instemt met de voorstellen van de onderneming in de hoop de zakelijke relatie niet te schaden (Reynolds & Francis, 2000). Zoals eerder aangehaald onder "Onafhankelijkheid volgens het IBR" worden in België door het IBR duidelijke normen opgelegd omtrent het economisch belang dat de bedrijfsrevisor heeft bij zijn cliënt. Aangezien de wetgeving dermate duidelijk is in de Belgische context en aangezien het moeilijk te achterhalen is wat precies het gewicht van de gecontroleerde onderneming is in het totale portfolio van de bedrijfsrevisor, wordt er van deze bedreiging abstractie gemaakt in het verdere onderzoek.

4.5 Non-auditdiensten

Rond de problematiek van non-audit services en de weerslag ervan op de onafhankelijkheid van de auditor zijn reeds vele studies uitgevoerd, echter hun conclusies lijken tegenstrijdig. Zo wijst een studie uit Duitsland (Quick & Warming-Rasmussen, 2009) uit dat er geen statistisch significante invloed lijkt te zijn op de onafhankelijkheid van de auditor door de hoeveelheid aangeboden non-audit services. Echter lijkt een studie uit de Verenigde Staten (Kinney Jr, Palmrose, & Scholz, 2004) op andere resultaten te stuiten en lijkt er wel degelijk een significante impact van non-audit services op de onafhankelijkheid van de auditor, met name als het gaat over advies inzake belastingen.

Na de intrede van de SOX-wetgeving wordt het de auditor verboden om de meeste non-audit services te verlenen aan een organisatie van openbaar belang. Deze wet moet er onder andere voor zorgen dat de economische band tussen cliënt en auditor, die weerslag kan hebben op de onafhankelijkheid van diezelfde auditor, verder ingeperkt wordt.

4.5.1 Verboden activiteiten

Art 183ter van het Wetboek van Vennootschappen⁵ legt een lijst op van verboden activiteiten die de onafhankelijkheid van de commissaris kunnen aantasten, *in concreto* komt het op de volgende verboden diensten neer:

⁵ Zie K.B. van 4 APRIL 2003: "Koninklijk besluit betreffende de prestaties die de onafhankelijkheid van de commissaris in het gedrang brengen."

1. Beslissingen nemen in de vennootschap
2. Bijstand bij en/of opstelling van de boekhouding
3. Beheer van IT en/of financiële systemen
4. Waarderingen
5. Intern advies
6. Vertegenwoordiging bij geschillen (fiscaal of andere)
7. Werving van management

Uiteraard gelden deze diensten als verboden enkel en alleen als de persoon of het kantoor is aangesteld als commissaris (of gedurende de afgelopen twee jaar) en dus een uitspraak moet doen over de getrouwheid van de jaarrekening. Deze diensten kunnen evenwel verstrekt worden aan andere klanten waar niet het nazicht van de jaarrekening uitgevoerd wordt.

4.5.2 Verplichte publicatie

Art. 134 van het Wetboek van Vennootschappen is duidelijk in verband met de publicatie van de bezoldigingen van de bedrijfsrevisor (en verbonden personen of entiteiten). Zo dient niet alleen het audithonorarium vermeld te worden, maar ook de honoraria voor nevendiensten. Deze nevendiensten dienen zelfs verder opgesplitst te worden indien het gaat om belastingadviesdiensten.

4.6 Low-balling

De Securities and Exchange Commission (SEC), de beurswaakhond in de V.S., neemt het standpunt in dat een low-ballingstrategie de onafhankelijkheid van de auditor in gevaar brengt. Dit is gebaseerd op de conclusie van het Amerikaanse congres dat de Commission on Auditor's Responsibilities de opdracht gaf om de praktijk van low-balling onder de loep te nemen. Het resultaat hiervan wordt in de literatuur vaak naar verwezen als het *Cohen Report*. Volgens dit rapport brengt low-balling de onafhankelijkheid van de auditor in gevaar, aangezien de auditor met deze strategie aan het management een verkeerd signaal geven. Het fenomeen van low-balling is al lange tijd onderwerp van academisch onderzoek. De meningen of de strategie werkelijk weerslag heeft op de onafhankelijkheid van de auditor zoals beweerd door het *Cohen Report* lopen echter uiteen. Volgens DeAngelo (1981a) is er geen gevaar voor de onafhankelijkheid door low-balling. Volgens haar is dit omdat de kosten om initieel een lagere fee te hanteren verzonken zijn in de toekomstige fees. Aangezien de overstapkosten om van auditor te wisselen niet te verwaarlozen zijn, is het zo dat de zittende auditor geniet van een zogenaamde quasi-rente. De onderneming zal

niet snel van auditor willen wisselen omdat dit hoge kosten voor hem meebrengt, waardoor de auditor zich in een sterke onderhandelingspositie bevindt wanneer het gaat om zijn honorarium. In haar onderzoek beschrijft ze de relatie tussen de cliënt en de auditor als een bilateraal monopolie. Beide partijen kunnen elkaar kosten opleggen door de relatie te beëindigen. Volgens DeAngelo (1981a) kan low-balling voor komen in situaties waar de volgende zaken gelden:

- a) De zittende auditor verdient quasi-rentes door de transactiekosten of technologische voordelen
- b) Er is competitie op de markt voor auditdiensten

DeAngelo schrijft echter niets over het aanbieden van non-audit services en constateert daarom dat initiële lage fee gecompenseerd wordt door hogere *audit* fees later en daarom geen gevaar vormt voor de onafhankelijkheid van de auditor. Sterker nog, door Lee en Gu (1998) wordt gesteld dat low-balling de onafhankelijkheidspositie van de auditor verbetert. Zij verklaren dit aan de hand van lagere transactiekosten. Deze stelling gaat volgens hen enkel op wanneer de eigenaars van de onderneming invloed hebben op het aanstellen of ontslaan van de auditor.

De academische literatuur splitst zich op in verschillende richtingen. De eerste richting gaat uit van een *dynamic single-agent model*. Voorbeelden hiervan zijn DeAngelo (1981a), Gigler en Penno (1995), Kanodia en Mukherji (1994) en Dye (1991). De beperking van dit model is dat er geen rekening gehouden wordt met de onderlinge afspraken die tussen de *agents* gemaakt kunnen worden en wat voor effect dit zou hebben op de onafhankelijkheid. Dit terwijl er ook een andere richting ontstond binnen de academische wereld die uitgaat van meerdere *agents*, namelijk in het *multi-agent moral hazard model*. In dit model, zoals beschreven door o.a. Baiman et al. (1987), Baiman et al. (1991) en Antle (1982, 1984), werd echter geen rekening gehouden met low-balling, maar wordt de auditor beschouwd als een agent naast het management met als gemeenschappelijke opdrachtgever de aandeelhouders van de onderneming (Lee & Gu, 1998). Het onderzoek van Lee en Gu (1998) gaat er van uit dat de eigenaar van de onderneming ook de opdrachtgever is van de auditor, en de macht heeft om hem aan te stellen of te ontslaan. Zij zijn er van overtuigd dat door een low-ballingstrategie te accepteren de auditor het signaal geeft om op te treden in het voordeel van de eigenaar. Echter, de tegenovergestelde dynamiek is ook van toepassing. De auditor loopt het risico dat hij aan zijn lot wordt overgelaten door een opportunistische cliënt na een 'goedkope' eerste periode. Hierdoor zal hij een extreem laag honorarium waarschijnlijk niet accepteren. In de paper '*Low balling, legal liability and auditor*

independence' maken de auteurs de assumpties dat er zogenaamde *switching costs* zijn en dat de auditor noch de cliënt over alle onderhandelingsmacht beschikt. Verder maken zij een veralgemening van de definitie van DeAngelo (1981a) door te stellen dat low-balling een betaalschema is waarbij de betaling voor de eerste periode lager is dan de betalingen in opvolgende perioden. DeAngelo ging er namelijk van uit dat de initiële fee lager was dan de totale kosten voor de auditor.

4.7 Ambtstermijn van de auditor

Over de relatie tussen ambtstermijn van de auditor (*auditor tenure*) en rond het debat van de verplichte partnerrotatie of kantoorrotatie zijn in het verleden veel verschillende studies uitgevoerd (Azizkhani, Monroe, & Shailer, 2013; Boone, Khurana, & Raman, 2008; Carey & Simnett, 2006; Chih-Ying Chen, Chan-Jane Lin, & Yu-Chen Lin, 2008; García Blandón & Argilés Bosch, 2013; Ghosh & Doocheol Moon, 2005; González-Díaz, García-Fernández, & López-Díaz, 2014; Junaidi, Miharjo, & Hartadi, 2012; Manry, Mock, & Turner, 2008). Binnen deze studies zijn twee kampen ontstaan. Langs de ene kant wordt de assumptie gemaakt dat des te langer een auditor om gaat met de onderneming, hoe beter hij de onderneming leert kennen en dus zijn audit beter uit kan voeren. Het andere kamp vertrekt vanuit de assumptie dat indien de auditor een langere relatie onderhoudt met de cliënt hij het mogelijk eerder eens zal worden met zijn cliënt, een bedrijfsblindheid ontwikkelt of te voorspelbaar wordt in de controle-aanpak.

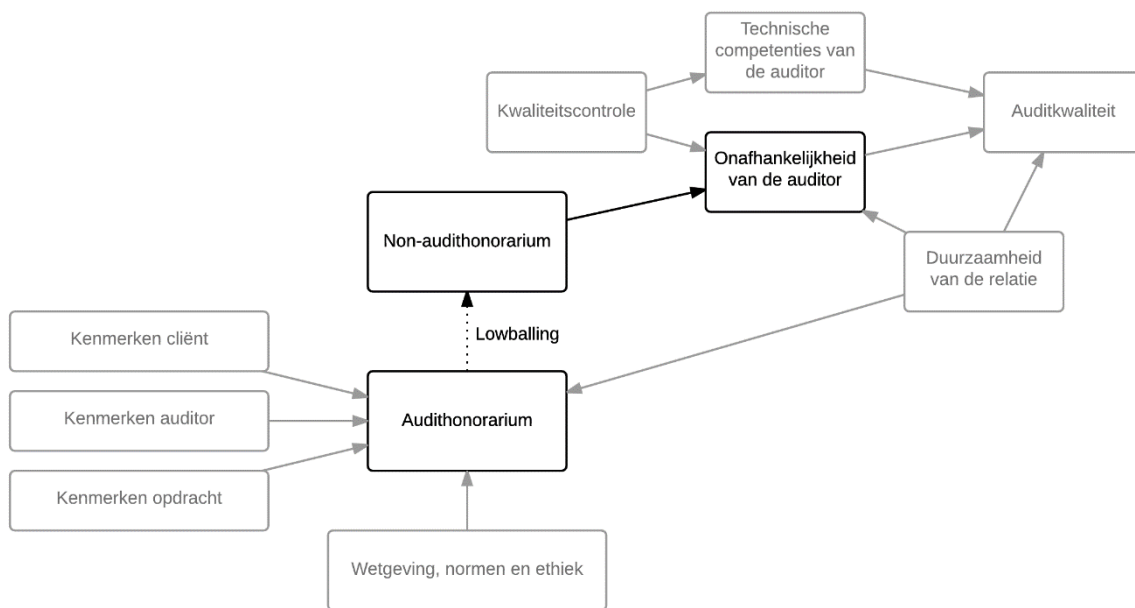
In België stelt de wetgeving dat de commissaris voor een periode van drie jaar aangesteld dient te worden. Dit wil zeggen dat de kans het grootste is dat de cliënt wisselt van auditor na die drie jaar (Vanstraelen, 2003).

4.8 Persoonlijke betrokkenheid met de cliënt

Sterk gelinkt aan de ambtstermijn van de auditor, is de relatie die de auditor heeft met zijn cliënt. Deze relatie is uitermate complex. Aan de ene kant verricht de auditor een professionele dienst voor de klant, de onderneming, in de vorm van de audit (Maleyeff, 2009). Aan de andere kant vervult hij een maatschappelijke sleutelrol als controleur van de getrouwheid van de jaarrekening. Deze twee rollen zouden kunnen conflicteren. Dit heeft ervoor gezorgd dat het beroep onderhevig is aan allerlei standaarden en wetten die de onafhankelijkheid van de auditor dienen te garanderen.

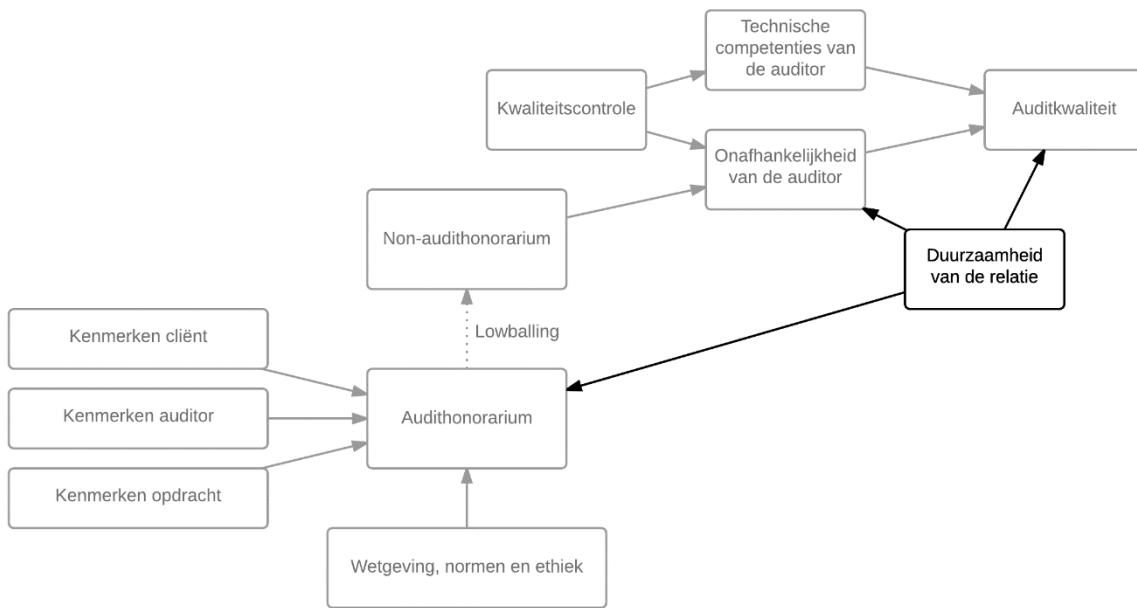
4.9 Conclusie

Uit dit hoofdstuk kunnen enkele belangrijke relaties afgeleid worden. Ten eerste is er de bedreiging van low-balling voor de onafhankelijkheid van de auditor. Low-balling wordt in dit onderzoek beschouwd als de negatieve relatie tussen de audit fee en de non-audit fee, aangezien de assumptie gemaakt wordt dat een laag audithonorarium gecompenseerd dient te worden door het aanbieden van non-auditdiensten. De hoogte van de non-audit fee zou dan een negatieve invloed hebben op de onafhankelijkheid, zoals te zien is in Figuur 3.

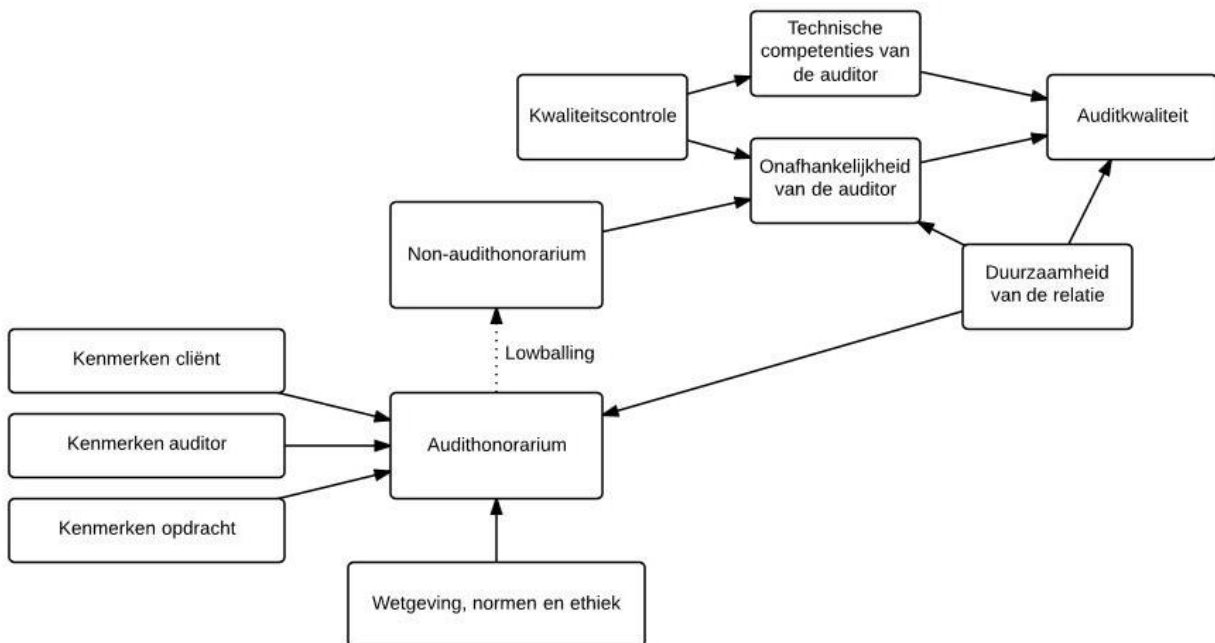
Figuur 3: Relatie tussen het audit- en non-audithonorarium en de onafhankelijkheid

De ambtstermijn dat de auditor aangesteld is, werd in dit hoofdstuk ook als een belangrijke determinant van zowel de hoogte van het audithonorarium zelf, als de onafhankelijkheid van de auditor beschouwd. Hierdoor kan het model van Figuur 3 verder uitgebreid worden naar dat van Figuur 4.

Figuur 4: Duurzaamheid van de relatie tussen auditor en cliënt

In zijn totaliteit geeft dit vorm aan het volledige onderzoeksmodel zoals het getest zal worden in het empirisch gedeelte.

Figuur 5: Onderzoekmodel

Deel III: Empirisch onderzoek

1 Kwantitatief onderzoek

1.1 Steekproef en data

Onderwerp van deze studie zijn de actieve Belgische beursgenoteerde ondernemingen waarvoor een bedrijfsrevisor is aangesteld. Er worden gegevens gebruikt van 2009 tot en met 2013. Deze gegevens worden door middel van een panel data analyse in een vooropgesteld regressiemodel getest. De gebruikte gegevens zijn afkomstig uit de Bel-first databank. Dit is een databank met financiële informatie over alle Belgische bedrijven die onderworpen zijn aan de publicatieplicht. De data is zowel cross-sectioneel (over verschillende bedrijven) als over verschillende jaren (tijdsreeks), waardoor het eventuele causale verbanden kan aantonen en door de grotere hoeveelheid aan gegevens geniet van hoge statistische validiteit.

De Belgische markt voor audit- en non-auditdiensten wordt uiteraard bepaald door de wetgeving en normen waaraan het beroep gebonden is. Door de aanwezigheid van de eerder besproken 1-op-1-regel wordt verwacht dat de non-audithonoraria slechts in zeer uitzonderlijke gevallen de audithonoraria zullen overstijgen.

Om na te gaan of er in de Belgische auditmarkt mogelijk sprake is van low-ballingmechanismen, wordt er een model getest met de gegevens van beursgenoteerde ondernemingen uit de BelFirst databank. Niet alle variabelen (bijvoorbeeld auditorwissel en auditortype) konden rechtstreeks uit de gegevens van de BelFirst-databank afgeleid worden en zijn daardoor met de hand aangevuld voor alle bedrijven door de jaarrekeningen te raadplegen uit de Balanscentrale van de Nationale Bank van België.

Er zijn momenteel 156 beursgenoteerde bedrijven actief in België. Slechts 152 daarvan bevinden zich in een normale rechtstoestand (niet in vereffening of gerechtelijk akkoord). Van deze 152 bedrijven hebben er 104 minstens één of meerdere bedrijfsrevisoren aangesteld. Deze populatie wordt verder beperkt tot 94 als er geselecteerd wordt op de ondernemingen die een volledig schema opstellen van de jaarrekening en jaarrekeningen hebben gepubliceerd van 2009 tot en met 2013. De data van 2009 wordt enkel gebruikt om de wissel van auditor vast te stellen in 2010. De dataset is gebalanceerd, aangezien van alle bedrijven alle gegevens beschikbaar zijn voor alle jaren. Een overzicht van deze stappen in selecties kan u terugvinden in Tabel 1.

Tabel 1: Samenstelling steekproef

<i>Selectiecriteria</i>	<i>Stapresultaat</i>
<i>Beursgenoteerde ondernemingen</i>	156
<i>Rechtstoestand: normale toestand</i>	152
<i>Alle ondernemingen met minstens één bedrijfsrevisor</i>	104
<i>Volgens volledig schema</i>	97
<i>Jaarrekeningen beschikbaar van 2013, 2012, 2011, 2010 en 2009</i>	94
<i>Eindresultaat</i>	94

Er zijn verschillende voordelen van het gebruiken van een panel data set in deze situatie. De Belgische situatie kenmerkt zich namelijk door het feit dat het mandaat van de commissaris (de bedrijfsrevisor) aangegaan wordt voor een periode van drie jaar. Dit mandaat kan enkel eerder worden beëindigd door dringende redenen. De 'kans op' auditorwissel is dus het grootst na het eindigen van het driejarige mandaat. Dit moment is een venster voor low-balling voor de 'concurrent'. Gezien het relatief kleine aantal ondernemingen (94) in de steekproef en dit driejarige mandaat, is de kans op auditorwissels erg klein als er slechts gekeken wordt naar één specifiek jaar. Doordat er gekeken wordt naar gegevens van vier jaar in deze panel data set, krijgen dus alle 94 ondernemingen de kans om een mandaat te beëindigen en dus te wisselen van auditor. Het zou tevens geen optie zijn om slechts te kijken naar tijdsreeksdata van één individueel bedrijf, aangezien de externe validiteit naar andere bedrijven moeilijk te verdedigen zou zijn.

1.2 Hypotheses

Om vast te stellen of er sprake is van low-ballingstrategieën bij beursgenoteerde ondernemingen, worden enkele hypothesen vooropgesteld. Er wordt verwacht dat er een significante positieve relatie bestaat tussen de hoogte van de non-auditdiensten en het audithonorarium. Deze relatie wordt verwacht aangezien de verwachting zou zijn dat het leveren van non-auditdiensten er toe zou leiden dat de onderneming drastische veranderingen ondergaat, waardoor er extra inzet benodigd is van de auditor (Hay et al., 2004). Een andere reden voor deze verwachting is dat klanten die meer nood hebben aan consulting-diensten waarschijnlijk ook meer problemen ondervinden waardoor de inzet van de auditor verhoogd wordt, wat zich vertaalt in een hoger audithonorarium (Hay et al., 2004). Deze verwachting zorgt voor de volgende hypothese:

H₁: Er is een positieve relatie tussen de hoogte van de non-auditdiensten en het audithonorarium.

Hoewel de relatie tussen de non-auditdiensten en het audithonorarium positief verwacht wordt te zijn, wordt er iets anders verwacht wanneer dit samenvalt met een auditorwissel. In eerste instantie wordt verwacht, indien low-balling van toepassing is, dat er een significant negatieve relatie bestaat tussen de auditorwissel en het audithonorarium. Dit zou willen zeggen dat nieuwe auditklanten een lager honorarium voorgesteld krijgen door de auditor, in de hoop dat hij de opdracht (en toekomstige opdrachten) binnenhaalt. Dit zorgt voor de volgende hypothese:

H₂: Er is een negatieve relatie tussen de auditorwissel en het audithonorarium.

De verwachting is dat er een positieve relatie bestaat tussen de BigN-kwalificatie en het audithonorarium. Dit wil zeggen dat er een premium aangerekend wordt aan de cliënt als hij door een BigN-auditor wordt onderzocht. Dit leidt tot de volgende hypothese:

H₃: Er is een positief effect van de BigN-kwalificatie op het audithonorarium.

Verwacht wordt dat het samenspel van non-auditdiensten en de BigN-kwalificatie een negatieve weerslag heeft op het audithonorarium. Indien dit effect groter zou zijn dan de positieve relatie tussen de non-auditdiensten en het audithonorarium, zou er sprake kunnen zijn van low-balling bij BigN-auditors. Dit leidt tot de volgende hypothesen:

H₄: Het interactie-effect van BigN en non-auditdiensten is negatief.

H₅: Het interactie-effect van BigN en non-auditdiensten is negatief en groter dan de positieve relatie van non-auditdiensten en het audithonorarium (indien H₄ aanvaard wordt)

Ten slotte, om na te gaan of er low-ballingstrategieën toegepast worden in de Belgische auditmarkt voor beursgenoteerde ondernemingen, wordt de laatste hypothese getoetst:

H₆: Het interactie-effect van de auditorwissel en non-auditdiensten is negatief.

Deze hypothese stelt dat wanneer de auditor van de onderneming verandert, de auditor mogelijk een low-ballingstrategie toepast: er ontstaat een neerwaartse druk op het audithonorarium en er worden meer non-auditdiensten geleverd waardoor er dus sprake zou kunnen zijn van een compensatiemechanisme (*cross-subsidization of fees*) (Hay et al., 2004).

1.3 Regressiemodel

Voor het empirische onderzoek van deze masterproef wordt een regressiemodel ontworpen en getest met de gegevens van BelFirst en de Balanscentrale. In dit model worden de factoren getest die invloed kunnen hebben op de hoogte van het audithonorarium. De assumptie wordt gemaakt dat, indien er sprake van low-balling zou zijn in de Belgische auditmarkt voor beursgenoteerde bedrijven, bij een auditorwissel er een neerwaartse druk ontstaat op het audithonorarium. In het model wordt aan de hand van een interactie-effect getoetst of er sprake van een dergelijk compensatiemechanisme is, of dat BigN-auditors juist meer of minder non-auditdiensten aanbieden aan hun klanten. Het volgende regressiemodel werd opgesteld en getest:

$$\begin{aligned}
 LnAuditFee_{i,t} &= \beta_1 LnNASFee_{i,t} + \beta_2 NewAuditor_{i,t} + \beta_3 BigN_{i,t} \\
 &+ \beta_4 (BigN_{i,t} \times LnNASFee_{i,t}) + \beta_5 (NewAuditor_{i,t} \times LnNASFee_{i,t}) \\
 &+ \partial X'_{i,t} + \varepsilon_{i,t}
 \end{aligned}$$

$$\partial X'_{i,t} = \beta_6 LnTA_{i,t} + \beta_7 SqrtSub_{i,t} + \beta_8 LnInvRec_{i,t} + \beta_9 Opinion_{i,t} + \beta_{10} Liq_{i,t} + \beta_{11} Lag_{i,t}$$

Een overzicht van de variabelen kan u vinden in Tabel 2. Dit model werd getest in IBM SPSS 22 met behulp van Linear Mixed Models (LMM) aan de hand van de Restricted Maximum Likelihood-methode.

Tabel 2: Variabelen van het model

Naam	Beschrijving
Afhankelijke variabele	
<i>LnAuditFee</i>	Natuurlijk logaritme van de hoogte van het audithonorarium
Studievariabelen	
<i>LnNASFee</i>	Natuurlijk logaritme van de hoogte van het honorarium van andere diensten geleverd buiten die van de controle van de jaarrekening.
<i>NewAuditor</i>	Dummy-variabele die aangeeft of het gaat om een auditorwissel in dat jaar. (1: nieuwe auditor / 0: auditor is hetzelfde als het vorige jaar)
<i>BigN</i>	Dummy-variabele die aangeeft of de auditor een Big4(5)-auditor is. (1: ja / 0: neen)

Controlevariabelen

<i>LnTA</i>	Het natuurlijke logaritme van de totale activa van de onderneming.
<i>LnInvRec</i>	De som van de rekeningen Voorraden en Handelsvorderingen en daar het natuurlijk logaritme van
<i>Liq</i>	Current ratio van de onderneming
<i>SqrtSub</i>	De vierkantswortel van het aantal dochterondernemingen.
<i>Opinion</i>	Dummy voor het type verklaring dat gegeven is. (1: niet-standaard goedkeurende verklaring / 0: standaard goedkeurende verklaring)
<i>Lag</i>	Verschil in aantal dagen tussen einddatum boekjaar en datum van de verklaring van de bedrijfsrevisor.

1.3.1 Beschrijvende statistiek

Om vertekening van de resultaten te voorkomen werd ervoor gekozen om enkele uitschieters (outliers) buiten de analyse te houden. Zo werd er voor gekozen om de KBC Groep, AB Inbev en Solvay uit de analyse te weren, aangezien ze mede door hun grootte (en audithonorarium) een vertekend beeld zouden geven in de analyses, zoals weergegeven wordt in Figuur 7 en Figuur 8. De beschrijvende statistieken zoals terug te vinden in Tabel 3 geven een idee van de dataset van 2009 tot en met 2013. Zo is het gemiddelde audithonorarium (*AuditFee*) 75 035,87 euro met een standaardafwijking van 95 675,06 euro. De kurtosis van het audithonorarium is redelijk dicht bij het ideaal (3), de scheefheid is echter verschillend van 0. Om deze reden wordt er voor gekozen om het natuurlijke logaritme te nemen van *AuditFee* om zo de scheefheid en kurtosis te elimineren. De gemiddelde waarde voor de non-auditdiensten is 68 838,28 euro. Hier is er echter sprake van een veel hogere kurtosis en scheefheid, waardoor er eveneens voor een natuurlijk logaritme van deze variabele wordt gekozen. De dummy voor de auditorwissel (*NewAuditor*) geeft aan dat in 5% van de cases er sprake is van een auditorwissel. De dummy van de BigN-auditors (*BigN*) geeft aan dat in 63% van de cases er een BigN-auditor aangesteld is voor de goedkeuring van de jaarrekening. Het aantal dochters ligt gemiddeld op 46, met wederom een enorm hoge kurtosis-waarde. Voor de dochterondernemingen wordt ervoor geopteerd om de vierkantswortel te nemen van de waarden. De gemiddelde hoeveelheid totale activa van de ondernemingen in de steekproef is 736 898,60 euro. Voor de totale activa wordt net als bij het audithonorarium en de non-audithonoraria ervoor gekozen om het natuurlijk logaritme van de waarden te nemen om de scheefheid en kurtosis te elimineren. Wat de 'vertraging' (*Lag*) van de auditorsverklaring betreft is het gemiddeld aantal dagen tot een verklaring na afsluiting van het boekjaar 103 dagen met een

standaardafwijking van 47 dagen. De auditverklaring zelf lijkt voor 21% van de cases anders te zijn dan een standaard goedkeurende verklaring. Hier kan het gaan om een goedkeurende verklaring met toelichtende paragraaf of een onthouding. Er zijn geen afkeurende verklaringen gegeven in de jaren 2010-2013 voor de ondernemingen onder studie.

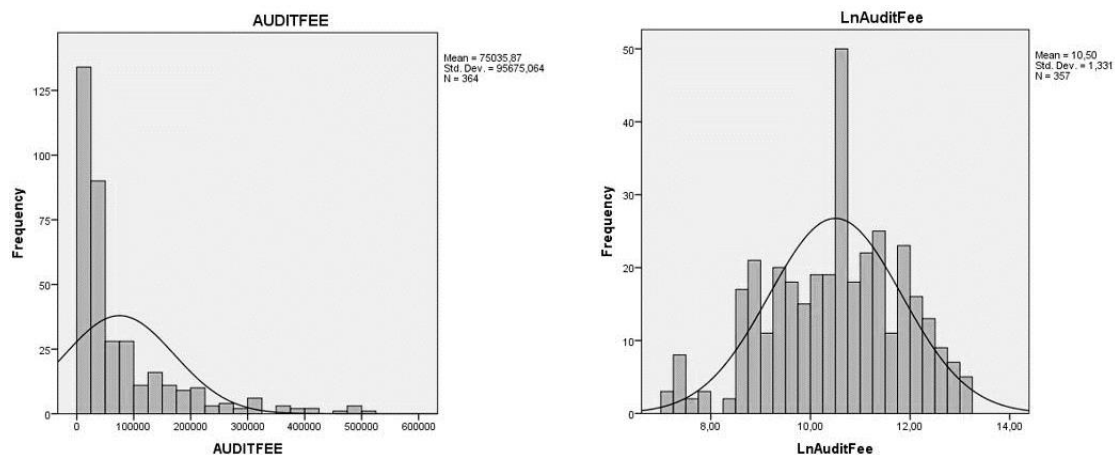
Tabel 3: Beschrijvende statistiek van de variabelen

	Gemiddelde	Standaardafw.	Scheefheid	Kurtosis
AuditFee	75035,87	95675,06	2,22	5,23
NASFee	68838,28	194664,53	4,46	21,12
NewAuditor	0,05	0,22	4,17	15,50
BigN	0,63	0,48	-0,52	-1,73
Subsidiaries	46,29	116,21	6,20	43,47
TA ('000 euro)	736898,60	1463116,53	3,14	11,87
Lag	102,81	47,39	4,57	30,57
Opinion	0,21	0,41	1,46	0,13

1.3.2 Afhankelijke variabele

LnAuditFee

De hoogte van het audithonorarium wordt getest als een continue onafhankelijke variabele. Hier wordt het natuurlijk logaritme van gebruikt (LnAuditFee) om de scheefheid (*skewness*) en *kurtosis* te verwijderen. De assumptie wordt gemaakt dat de hoogte van de audit fee mee bepaald wordt door de hoogte van de non-audit fee, en de verwachting is dat deze relatie positief is: ondernemingen met een grotere nood aan professionele diensten (advies, ...) zullen ook een grotere nood aan auditediensten hebben (Hay et al., 2004).

Figuur 6: Vergelijking verdeling AuditFee en na toepassen van nat. log. (LnAuditFee)

1.3.3 Variabelen ter studie

LnNASFee, NewAuditor, BigN

De hoogte van de non-auditdiensten wordt gemeten als de som van alle diensten die geleverd worden door de bedrijfsrevisor of verbonden personen aan de cliënt buiten de controle van de jaarrekening. Gezien de publicatieplicht zijn deze gegevens vrij beschikbaar. Hier wordt het natuurlijke logaritme van genomen om dezelfde reden als bij de hoogte van het audithonorarium: om te corrigeren voor de scheefheid en kurtosis van de data. De variabele *NewAuditor* geeft weer of er sprake is van een auditorwissel. De waarden voor deze variabele over de vier jaren van studie werden met de hand verzameld uit de jaarrekeningen van de ondernemingen in de steekproef.

De data voor de *BigN*-variabele is tevens met de hand verzameld, omdat de gegevens van Belfirst geen betrouwbare informatie gaven over de vier jaren heen. De Belgische auditmarkt, zoals elders, wordt gekenmerkt door vier grote auditkantoren, namelijk PwC, Deloitte, KPMG en EY. In deze studie wordt BDO echter ook beschouwd als een "BigN" gezien haar marktaandeel.

1.3.4 Controlevariabelen

LnTA, LnInvRec, Liq, SqrtSub, Opinion, Lag

Het natuurlijk logaritme van de totale activa van de onderneming (*LnTA*) wordt gebruikt om een idee te krijgen van de *omvang* van de onderneming en hiervoor te controleren. Met de current-ratio (*Liq*) wordt er getracht te controleren voor aspecten die het *risico* verhogen voor de auditor. Met de variabele '*SqrtSub*' wordt de *complexiteit* van de onderneming gemeten in functie van het aantal dochterondernemingen (de vierkantswortel) De gegevens van Belfirst zijn echter enkel beschikbaar voor het laatste jaar (2013). Om deze reden wordt deze variabele als constante beschouwd over de jaren heen. Ten slotte wordt er een proxy gebruikt voor de *auditkwaliteit*, namelijk de variabele *Opinion* (soort verklaring). Deze dummy-variabele is gelijk aan "1" zodra de onderneming een niet-standaard goedkeurende verklaring kreeg voor het desbetreffende boekjaar. Als controlevariabele voor de *efficiëntie van de audit* wordt de variabele '*Lag*' gebruikt. Deze variabele is berekend op het verschil in aantal dagen tussen de afsluitingsdatum van het boekjaar en de datum van de verklaring van de bedrijfsrevisor. Het is belangrijk deze controlevariabelen in het model te integreren om *omitted variable bias* te voorkomen die de resultaten van de analyse kunnen vertekenen.

1.4 Resultaten

In Tabel 4 zijn de correlaties tussen de verschillende variabelen terug te vinden. Om problemen van multicollineariteit te voorkomen is het belangrijk dat geen van de correlaties (absolute waarde) boven de 0,8 komt. Dit is echter het geval in één situatie voor de twee variabelen BigN en NewAuditor (0,86). Aangezien in dit model bijna alle beursgenoteerde ondernemingen zijn opgenomen en er een uitspraak gedaan wordt over beursgenoteerde ondernemingen, is het probleem van multicollineariteit minder relevant (Gujarati, 2004).

Tabel 4: Pearson Correlatie Coëfficiënten

	<i>LnAuditFee</i>	<i>LnNasFee</i>	<i>NewAuditor</i>	<i>BigN</i>	<i>LnTA</i>	<i>LnInvRec</i>	<i>Liq</i>	<i>SqrtSub</i>	<i>Opinion</i>	<i>Lag</i>
<i>LnAuditFee</i>	1									
<i>LnNasFee</i>	,610**	1								
<i>NewAuditor</i>	,050	-,045	1							
<i>BigN</i>	,496**	,422**	-,086	1						
<i>LnTA</i>	,690**	,432**	,048	,420**	1					
<i>LnInvRec</i>	,681**	,451**	,030	,316**	,627**	1				
<i>Liq</i>	-,024	-,056	,077	-,045	-,059	-,191**	1			
<i>SqrtSub</i>	,577**	,308**	-,012	,283**	,534**	,339**	-,017	1		
<i>Opinion</i>	-,175**	-,029	,009	-,098	-,291**	-,145**	,004	-,185**	1	
<i>Lag</i>	-,125*	-,018	-,041	-,104*	-,056	-,074	-,048	-,115*	,179**	1

** . Correlatie is significant op 1% (2-tailed)

* . Correlatie is significant op 5% (2-tailed)

In Tabel 5 zijn de resultaten van de panel data regressie terug te vinden. Deze is uitgevoerd met behulp van SPSS en Linear Mixed Models. Alle variabelen en interacties tussen variabelen werden beschouwd als *fixed effects*. Voor de schatting werd gebruik gemaakt van de Restricted Maximum Likelihood Method (REML). Aangezien de Mixed Models-functie van SPSS geen output geeft voor de R² en de significantie van het model, werd een aparte univariate analyse uitgevoerd (zie Tabel 9 in bijlage). Deze analyse geeft een significantie van het model op 1% weer ($p=0,000$) en een Adjust R² van 0,996 (uitermate hoog). Dit bevestigt het kwalitatief karakter van het model.

De resultaten geven aan dat de relatie tussen de LnNASFee en AuditFee positief is (+0,082) en

significant ($p=0,005$) op het 1%-niveau. Concreet wil dit zeggen, *ceteris paribus*, als de non-auditfee met 1% toeneemt, de auditfee met 0,082% toeneemt. Hierdoor dient H_1 aanvaard te worden.

Tabel 5: Resultaten van de regressie

	Verwacht	Coëfficiënt	t-waarde	p-waarde
LNNASFEE	+	0,082	2,872	0,005
NEWAUDITOR	-	-0,222	-0,508	0,613
BIGN	+	0,988	2,977	0,003
LNNASFEE * BIGN	-	-0,090	-2,802	0,006
LNNASFEE * NEWAUDITOR	-	0,035	0,801	0,425
LNTA	+	0,497	19,152	0,000
SQRTSUB	+	-0,012	-0,647	0,520
LNINVREC	+	0,041	1,849	0,066
OPINION	+	-0,069	-0,884	0,378
LIQ	-	-0,021	-3,731	0,000
LAG	+	0,000	0,416	0,678

De relatie tussen NewAuditor en AuditFee is negatief, echter niet significant ($p=0,613$). Dit wil zeggen dat H_2 verworpen dient te worden. De BigN-kwalificatie heeft een significant ($p=0,003$) positief effect (+0,988) op het audithonorarium. Dit wil zeggen als dat er volgens het model een premium lijkt te zijn van bijna 1% op het audithonorarium voor BigN-auditors, *ceteris paribus*. Dit wil zeggen dat hypothese 3 dient aanvaard te worden. Het interactie-effect tussen LnNASFee en BigN is significant ($p=0,006$) en negatief (-0,090). Dit effect keert het positieve effect van de LnNASFee om tot een negatief effect van -0,008. Dit zou willen zeggen dat, *ceteris paribus*, bij een BigN-auditor als de NASFee toeneemt met 1% de AuditFee afneemt met 0,008%. Low-balling zou hier een verklaring voor kunnen zijn, echter is dit effect zó klein dat de vraag gesteld kan worden of dit wel degelijk de reden voor dit effect is. Toch dienen hypothese 4 en 5 aanvaard te worden, hoewel voorzichtigheid geboden lijkt bij de interpretatie van deze aanvaardingen met betrekking tot low-balling.

Ten slotte dient hypothese 6 verworpen te worden. Het interactie-effect van de auditorwissel (NewAuditor) en non-auditdiensten (NASFee) is positief (0,035) én insignificant ($p=0,425$). Een mogelijke conclusie die getrokken kan worden uit deze verwerping is dat er geen sprake is van low-balling bij Belgische beursgenoteerde bedrijven.

De controlevariabele voor de grootte van de onderneming, LnTA, blijkt significant te zijn ($p=0,000$)

en positief zoals verwacht (+0,497). Deze variabele blijkt in dit model ook veruit het grootste effect te hebben op het audithonorarium, zoals verwacht werd. De hoeveelheid dochterondernemingen lijkt geen significant ($p=0,520$) effect te hebben op de hoogte van het honorarium. De hoogte van de voorraden en vorderingen (InvRec) blijkt wel een belangrijke determinant te zijn: significant op het 10%-niveau en positief (0,041). Er lijkt geen significant verband te bestaan tussen het type auditverklaring dat gegeven wordt en het audithonorarium. Er lijkt wel een significant ($p=0,000$) verband te bestaan met de liquiditeit van de onderneming (Liq). Dit verband is zoals verwacht negatief (-0,021): een onderneming met een betere liquiditeitspositie vormt minder risico voor de auditor en dit zal onrechtstreeks een weerslag hebben op het audithonorarium. De tijd die zit tussen de afsluitdatum van het boekjaar en de datum van de verklaring van de bedrijfsrevisor blijkt geen significante ($p=0,678$) invloed te hebben op de hoogte van het audithonorarium.

1.5 Conclusie

Hypothese 1, 3, 4 en 5 worden aanvaard. Toch wordt enige voorzichtigheid geboden bij de interpretatie van de aanvaarding van hypothese 4 en 5. Het effect is dermate klein dat het werkelijk toepassen van low-ballingstrategieën door de BigN-auditors niet erg voor de hand ligt. Hypothese 2 en 6 worden verworpen. De verwerping van hypothese 6 lijkt er op te wijzen dat er geen sprake is van low-ballingpraktijken door auditors bij beursgenoteerde ondernemingen. Door de verwerping van hypothese 2 lijkt het er zelfs op dat bij het aangaan van een nieuw mandaat bij een nieuwe bedrijfsrevisor er geen neerwaartse druk is op het audithonorarium (*ceteris paribus*).

2 Kwalitatief onderzoek

Naast het kwantitatieve onderzoek van dit empirisch gedeelte, werd er ook een kwalitatief onderzoek uitgevoerd. Door middel van interviews werden verschillende bevoorrechte getuigen, bedrijfsrevisoren, ondervraagd om inzichten te verwerven in verband met low-balling en auditkwaliteit. Deze inzichten bieden een kwaliteitsvolle ondersteuning voor het onderzoek en geven een idee op welke wijze het fenomeen van low-balling en aanbod van niet-auditdiensten leeft in het beroep.

Inzichten werden verzameld door middel van een vragenlijst. Als vertrekpunt voor contactgegevens werd het register van het Instituut van de Bedrijfsrevisoren gebruikt. De vragenlijst, zowel in het Nederlands als Frans, is terug te vinden in de bijlage. Op willekeurige wijze werd er een gestructureerde selectie gemaakt uit het register. Zo werd er de voorkeur gegeven aan een gelijke vertegenwoordiging van BigN-auditoren en kleinere auditkantoren. Bij de aanwezigheid van een onevenwicht in deze vertegenwoordiging werd er in stijgende mate contact opgenomen met de andere groep om wederom tot een evenwicht te komen.

De bevoorrechte getuigen kregen de mogelijkheid om anoniem te blijven. Deze mogelijkheid werd geboden gezien de gevoeligheid van het onderwerp. Vier van de acht ondervraagden wensten hier gebruik van te maken en worden dus niet bij naam vermeld. De vier ondervraagden welke wel hun toestemming hebben gegeven voor publicatie zijn dhr. Luc Toelen (*Managing Partner, CEO bij RSM Belgium*), dhr. Guy Roeckens (*Roeckens en Co BVBA*), dhr. Luc De Puysseleyn (*HLB Dodémont – Van Impe & Co*), dhr. Raf Bervoets (*Director bij Deloitte Belgium*).

De inzichten werden verzameld met het zicht op drie onderwerpen. Ten eerste werd er gevraagd naar wat volgens de bedrijfsrevisor de kenmerken zijn van een kwaliteitsvolle audit. Ten tweede werd hen gevraagd naar de belangrijkste determinanten van de hoogte van het audithonorarium. Ten laatste werd er gevraagd of dat zij van de overtuiging zijn dat het gezamenlijk aanbieden van audit- en niet-auditdiensten een bedreiging kan zijn van de onafhankelijkheid van de bedrijfsrevisor. De inzichten van de bevoorrechte getuigen worden verzameld en toegelicht in de volgende paragrafen.

2.1 Kenmerken van een kwaliteitsvolle audit

Uit de antwoorden van dhr. Toelen kan afgeleid worden dat volgens hem de kwaliteit van een audit voornamelijk afhangt van de toegepaste methodologie en de afwezigheid van tijdsdruk. Volgens

hem leidt een audit die opgebouwd is volgens de ISA-normen tot een audit van een hoge kwaliteit. Hij merkt hier onder andere op dat een gedegen planning en risicoanalyse, naast het testen van de administratieve systemen belangrijke vereisten zijn. Dit in combinatie met het uitvoeren van voldoende jaareindetesten (in functie van de materialiteit) zou er voor moeten zorgen dat de audit van een hoge kwaliteit is. Volgens dhr. Roeckens is een kwaliteitsvolle audit een audit die in naleving is met enerzijds kwantitatieve vereisten (ISA-normen) aangevuld met kwalitatieve vereisten. Voorbeelden van dergelijke kwalitatieve vereisten zijn volgens hem de ervaring van de auditor, de betrokkenheid van de vennoot in de audit, de multidisciplinaire kennis van de auditor inzake IT, fiscaliteit en wetgeving en de sector kennis van de auditor. Dhr. De Puysseleyn is van een gelijkwaardig standpunt: volgens hem is een kwaliteitsvolle audit een audit die beantwoordt aan de professionele normen, zowel vaktechnisch als deontologisch.

De anonieme deelnemers aan het kwalitatief onderzoek beschikken over vergelijkbare standpunten. Volgens een van de bevoorrechte getuigen dient er wel een onderscheid gemaakt te worden tussen de vroegere en de huidige situatie in het auditberoep. Vroeger diende een sluitende controle uitgevoerd te worden om te kunnen spreken van een kwaliteitsvolle audit, nu zou het volstaan om enkel de risicogebieden goed te benaderen. Volgens hem dient er ook het onderscheid gemaakt te worden tussen de grote ondernemingen en de kleine ondernemingen. Bij de grote ondernemingen is het onmogelijk om een sluitende controle uit te voeren en dient er dus vanuit de interne controle gegaan te worden. De audit zou bij deze ondernemingen vooral gebaseerd zijn op het onderzoek van deze interne controle. Bij de kleine ondernemingen kan er volgens hem dan wel makkelijker fundamenteel rekening per rekening nagezien worden. Aangezien de interne controle gewoonlijk zeer beperkt is bij deze ondernemingen is deze fundamentele benadering dan ook aangewezen om tot een kwaliteitsvolle audit te komen. Een andere getuige vindt dat een uitgevoerd conform the ISA's in principe kwaliteitsvol is. Volgens diezelfde getuige zijn de opleiding van het personeel, professioneel scepticisme, professionalisme en kritisch denken van de auditor belangrijke kenmerken van een audit van hoge kwaliteit. Een andere getuige benadrukt de belangrjkheid van ervaring van de auditor en niet alleen de kennis van het bedrijf maar ook de sector. Volgens deze getuige is ook de mate waarin het geauditeerde bedrijf meewerkt aan de audit een belangrijke determinant van de kwaliteit. Zo zou goede medewerking van de onderneming leiden tot een hogere kwaliteit van de audit. Een nieuw inzicht wordt gegeven echter door de laatste anonieme getuige. Volgens hem is niet alleen de naleving van geldende auditnormen belangrijk, maar ook het feit dat de juiste audit-opinie werd afgeleverd als finaal

resultaat van de audit. Hij benadrukt eveneens dat zowel de klant als de auditor het vastgestelde ereloon als "fair" dienen te beschouwen en dat de efficiëntie waarmee de audit kon verlopen een belangrijke determinant is van de auditkwaliteit.

2.2 Determinanten van het audithonorarium

Volgens dhr. Toelen zou de belangrijkste determinant van het honorarium, idealiter, de inschatting met betrekking tot een voldoende tijdsbudget moeten zijn. Dit tijdsbudget moet gebaseerd zijn op het risico van de klant en de sector waarin hij zich bevindt. Hij merkt echter op dat zijn waarnemingen van de realiteit anders zijn: voornamelijk in tender-omgevingen zou er sneller gekozen worden voor de kandidaat-bedrijfsrevisor met het laagste honorarium. Er zou in dat geval minder oog zijn voor het kwaliteitsniveau. Dhr. Roeckens vindt dat de belangrijkste determinanten van het audithonorarium de complexiteit en de aard van het auditdossier zijn. Een hogere complexiteit, bijvoorbeeld door de aanwezigheid van specifieke of atypische transacties, leidt tot hogere inzet van het aantal uren van gespecialiseerd en ervaren personeel. Dit gespecialiseerde personeel wordt gekoppeld aan gedifferentieerde tarieven, waardoor het audithonorarium van een complexer dossier dus hoger zou moeten oplopen. Dit komt overeen met de mening uitgedragen door dhr. De Puysseleyn. Volgens hem dient het werkvolume ingeschat te worden aan de hand van de omvang en de organisatie van de geauditeerde entiteit en de risicoanalyse. Dit werkvolume dient vervolgens toegepast te worden op een uurtarief dat ruimte biedt om bekwame beroepsbeoefenaars in te zetten voor de audit.

De overige (anonieme) getuigen nemen vergelijkbare standpunten in. Zo wordt door een getuige aangehaald dat de belangrijkste determinant de hoeveelheid uren is die nodig geacht wordt door de auditor. Deze hoeveelheid uren is dan weer afhankelijk van de complexiteit van de rekeningen, de aard van de onderneming (productie of trading) en of het gaat om een enkele onderneming of een groep van ondernemingen. Volgens een andere getuige is de hoogte van het honorarium niet belangrijk, maar juist het aantal uren die werden besteed aan de audit. Volgens hem is de link tussen de twee niet evident: sommige kantoren kunnen namelijk een zeer laag tarief hanteren maar wel voldoende uren gepresteerd hebben, of het omgekeerde. Toch is hij ervan overtuigd dat het aantal uren een belangrijke determinant is voor de hoogte van het audithonorarium. Dit aantal moet gebaseerd zijn op de hoeveelheid werkzaamheden die men dient uit te voeren om voldoende bewijsmateriaal te hebben verzameld conform de ISA-normen. Een overeenstemmende mening werd gedragen door een andere getuige: de omvang en de complexiteit van de klant en de

kwaliteit van de interne administratie zijn belangrijke determinanten van de hoogte van het audithonorarium. Zo kan de groepsstructuur of het nationaal/internationale karakter van de klant een belangrijke weerslag hebben op de hoogte van de audit fee. Dezelfde getuige benadrukt de waarde van de interne controle van de geauditeerde onderneming. Volgens de laatste anonieme getuige is het belangrijk om in oog te nemen welke van de auditstandaarden vereist zijn. Aangezien deze standaarden verschillende vereisten stellen aan de audit zou dit zijn weerslag hebben op de hoogte van het honorarium. Volgens dezelfde getuige zijn ook de complexiteit van de industrie, de specifieke activiteiten, de interne organisatie en de balansstructuur van de klant belangrijke determinanten voor het audithonorarium.

2.3 Gezamenlijk aanbod van audit- en niet-auditdiensten

Als twee grote bedreigingen ziet dhr. Toelen het feit dat de auditdiensten ondergeschikt zouden kunnen worden aan de niet-auditdiensten en dat er zelfcontrole zou kunnen ontstaan. Hij benadrukt dat het noodzakelijk is om dergelijke belangenconflicten te vermijden. Hiermee wil hij echter niet zeggen dat er een algeheel verbod op niet-auditdiensten aangewezen is. Volgens hem zou dit dan weer voorbijgaan aan de nood aan gedegen advies: zwakheden geconstateerd uit de auditprocessen kunnen hiervoor een waardevolle bron zijn van informatie. Dhr. Toelen geeft verder aan dat het een goede regel is om de audit fee belangrijker te laten blijven dan de overige diensten. Volgens dhr. Roeckens kan er weldegelijk een bedreiging zijn voor de onafhankelijkheid door het tegelijkertijd aanbieden van zowel audit- als niet-auditdiensten. De volgens de wet toegelaten niet-auditdiensten kunnen volgens zijn inzicht echter niet de onafhankelijkheid van de bedrijfsrevisor bedreigen. Hij verwijst hierbij naar de wetgever die hierover anders zou denken door de aanwezigheid van de één-op-één-regel. De inzichten van dhr. Toelen en dhr. Roeckens stemmen overeen met die van dhr. De Puyseleyn, welke er ook van overtuigd is dat het gezamenlijk aanbod van audit- en niet-auditdiensten een bedreiging kan vormen voor de onafhankelijkheid van de bedrijfsrevisor.

De meningen gedragen door de anonieme getuigen verschillen niet op grondige wijze met betrekking tot het gezamenlijke aanbod van audit- en niet-auditdiensten. Volgens de eerste getuige is er een duidelijk onderscheid tussen kleine en grote auditkantoren inzake de bedreiging voor de onafhankelijkheid. Zo zouden grotere kantoren meer te verliezen hebben en zouden er als het ware "Chinese muren" tussen de verschillende afdelingen zijn, audit enerzijds en advies anderzijds. Voor de kleinere kantoren zouden de werkzaamheden voor de klant als één geheel

beschouwd kunnen worden en zou de auditor kunnen oordelen in functie van het totale ereloon. Volgens een andere getuige dient er goed gekeken te worden naar welke non-auditdienst er aangeboden wordt. Zo zou de huidige wetgeving een goed vertrekpunt zijn voor de beoordeling van niet-auditdiensten of deze wel of niet geleverd kunnen worden. Volgens wederom een andere getuige is de verhouding tussen de audit- en niet-auditdiensten van groot belang. De aard van de niet-auditdiensten zijn ook belangrijk: sommige diensten kunnen de onafhankelijkheid in het gedrang brengen. Als voorbeeld hiervoor wordt gegeven het leveren van advies over systemen die onderwerp zijn van de audit. Volgens deze getuige komt de onafhankelijkheid van de bedrijfsrevisor niet in het gedrang indien rekening gehouden wordt met deze twee aspecten. De laatste getuige deelt deze mening: er zijn niet-auditdiensten die absoluut niet kunnen, maar er zijn ook niet-auditdiensten die totaal geen gevaar inhouden voor de onafhankelijkheid van de bedrijfsrevisor.

2.4 Conclusie

Het kwalitatief onderzoek leidt tot enkele belangrijke conclusies. Met het oog op de kwaliteit van de audit wordt vaak verwezen naar de ISA-normen als een belangrijk raamwerk. De bekwaamheid van het personeel toegewezen aan de audit en diens professioneel sceptische houding worden gezien als belangrijke determinanten van deze kwaliteit. Opvallend is dat geen van de getuigen vermelding heeft gemaakt van de onafhankelijkheid van de auditor. Dit is begrijpelijk, aangezien zij dit mogelijk beschouwen als een vanzelfsprekendheid, dit terwijl de academische literatuur het eerder als een doel ziet. Slechts twee van de getuigen benadrukten de goede relatie tussen de geauditeerde onderneming en de auditor als een belangrijke determinant van de auditkwaliteit. Eveneens werden de afwezigheid van tijdsdruk en een goede risicoanalyse als belangrijke kwaliteit-verhogende aspecten gezien.

Over de determinanten van de hoogte van het audithonorarium bleek weinig discussie te zijn. Zo zijn de bevoorrechte getuigen het er grotendeels over eens dat het werkvolume een belangrijke determinant is van de hoogte van de audit fee. Deze dient vervolgens toegepast te worden op de inzet van experts met het van toepassing zijnde uurtarief. Toch lijken er onder de getuigen enkelen hun bezorgdheid uit te drukken over de werkelijke prijszetting van het honorarium. Zo zouden verschillende kantoren er andere berekeningswijzen er op na houden: een laag uurtarief maar veel gepresteerde uren, of andersom. Er werd eveneens bezorgdheid geuit over de totstandkoming van honoraria in tender-omgevingen. Een tender-omgeving is een marktomgeving waar de kandidaat-

auditor wordt gekozen door middel van een aanbestedingsprocedure. De bezorgdheid zou gericht zijn op de voorkeur voor lagere honoraria in plaats van de beoogde kwaliteit in dergelijke omgevingen. Dit fenomeen is direct gelinkt aan het fenomeen waar dit onderzoek op gericht is, namelijk dat van low-balling.

Het gezamenlijk aanbieden van audit- en niet-auditdiensten kan volgens alle getuigen de onafhankelijkheid in het gedrang brengen. Er is echter wel verdeeldheid over welke diensten aangeboden kunnen worden zonder dat de onafhankelijkheid in het gedrang komt. Sommigen zijn ervan overtuigd dat de verhouding (één-op-één-regel) het belangrijkste is om te handhaven, terwijl anderen juist vinden dat de aard van de diensten van het grootste belang is. Enkele getuigen vinden ook dat de auditor wel adviezen kan verlenen over de zwakheden die geconstateerd werden tijdens de audit. Bij één van de getuigen is de beleving dat grotere kantoren deze diensten beter van elkaar scheiden, maar dat bij de kleinere auditkantoren deze afscheiding geen vanzelfsprekendheid is.

Besluit

1 Conclusies

Deze masterproef wordt besloten met enkele conclusies met betrekking tot de onderzoeksvraag en de deelvragen. Allereerst wordt er een overzicht gegeven van de conclusies met betrekking tot de deelvragen en er wordt afgesloten met een formulering van een antwoord op de centrale onderzoeksvraag.

In de literatuurstudie werd er getracht een beeld te vormen van het concept auditkwaliteit. Er werd gekeken naar de definiëring van zowel de academische wereld, het beroep en de toezichthouders en regulatoren. Daaruit blijkt af te leiden dat er geen algemeen gedragen definitie is van auditkwaliteit, echter de termen 'onafhankelijkheid' en 'competenties' komen vaak terug in de definities vanuit de verschillende perspectieven. Binnen het concept van onafhankelijkheid wordt er het onderscheid gemaakt tussen de wezenlijke en de schijnbare onafhankelijkheid, waarvan de laatste het belangrijkste blijkt te zijn voor de stakeholders van de onderneming. Op de auditkwaliteit wordt toegezien door zowel interne als externe kwaliteitscontroles, wat een belangrijke motivatie is voor de bedrijfsrevisor om zich te houden aan de wet, standaarden en ethische normen.

Vervolgens wordt er een schets gemaakt van de determinanten van het audithonorarium. Uit dit gedeelte van de literatuurstudie kan geconcludeerd worden dat de vrijheid van de auditor om zijn honorarium te bepalen toch, *contradictio in terminis*, vrij beperkt is. Zo is er niet alleen een bodem (hij is gebonden aan de wetgeving, normen en ethiek) maar ook een plafond (concurrentie). De determinanten van het audithonorarium zijn een populair onderwerp van academische studies en er kan een duidelijk onderscheid gemaakt worden tussen cliënt-, auditor- en opdracht-specifieke kenmerken. De cliënt-specifieke kenmerken worden opgedeeld in grootte, complexiteit en risico. De auditor-specifieke kenmerken kunnen opgedeeld worden in reputatie, ambtstermijn, structuur van aanpak en het concurrentiepeil in de auditmarkt. De opdracht-specifieke kenmerken kunnen worden opgedeeld in onder andere de vertraging die oploopt voordat een verklaring wordt afgegeven door de auditor (mogelijk veroorzaakt door discussies met de cliënt) en het aanbod van non-auditdiensten. Uit dit gedeelte kan geconcludeerd worden dat de hoogte van het audithonorarium vele determinanten heeft, maar dat enkelen een groter deel verklaren van het geheel dan anderen.

Aangezien de onafhankelijkheid van de auditor een belangrijke determinant blijkt te zijn van de

kwiteit van de audit werd er dieper ingegaan op de mogelijke bedreigingen van deze onafhankelijkheid. Er werd dieper ingegaan op het onderscheid tussen de waargenomen en de werkelijke onafhankelijkheid. Uit de literatuurstudie kan besloten worden dat de bedreigingen van de onafhankelijkheid een populair onderwerp van studie zijn, echter zijn de conclusies veelal verschillend. Voor de Belgische situatie is uiteraard de definitie van onafhankelijkheid door het IBR van groot belang: de bedrijfsrevisor dient zelf te waken over zijn onafhankelijkheid. Indien het risico te groot wordt dat deze onafhankelijkheid in het gedrang komt dient hij veiligheidsmaatregelen te treffen om dit risico tot een aanvaardbaar niveau te brengen.

Uit het kwantitatief onderzoek is gebleken dat er een significante positieve relatie bestaat tussen de non-auditdiensten en het audithonorarium bij Belgische beursgenoteerde vennootschappen. Dit is te verwachten, aangezien ondernemingen die veel gebruik maken van externe professionele diensten waarschijnlijk ook een intensievere audit dienen te ondergaan: er treden veranderingen op in de structuur van de vennootschap, de manier van werken verandert, ... Met betrekking tot de ambtstermijn van de auditor en het aanbieden van non-auditservices zijn de resultaten minder duidelijk. Er blijkt geen significant effect te bestaan van het interactie-effect tussen de non-auditdiensten en de auditorwissel op het audithonorarium. Dit zou willen zeggen dat er geen sprake is van low-ballingstrategieën van auditors bij de Belgische beursgenoteerde vennootschappen. Er kan echter niet ontkend worden dat er een marginaal negatief interactie-effect lijkt te zijn voor BigN-auditoren en de non-auditdiensten op het audithonorarium. In principe zou dit verklaard kunnen worden door low-ballingstrategieën (het effect is immers significant), echter is voorzichtigheid geboden bij het interpreteren van deze resultaten: het effect op de audithonoraria is dusdanig klein dat het moeilijk toe te wijzen is aan een specifieke prijszettingstrategie.

Uit het kwalitatief onderzoek kan geconcludeerd worden dat de bevoorrechte getuigen vooral het naleven van de ISA-normen als een belangrijke indicator zien van auditkwaliteit. Bekwaam personeel en een professioneel sceptische houding worden tevens gezien als factoren met een invloed op de kwaliteit. Opmerkelijk is echter dat de onafhankelijkheid van de bedrijfsrevisor niet direct als een indicator van kwaliteit wordt vooropgesteld door de ondervraagden. Dit is echter begrijpelijk, aangezien de onafhankelijkheid door het beroep zelf beschouwd zou kunnen worden als een vanzelfsprekendheid. Dit staat echter in contrast met de academische wereld welke de onafhankelijkheid eerder als een doel of als ingrediënt ziet van hoge auditkwaliteit. Uit de

bevraging bij de getuigen kan ook afgeleid worden dat de complexiteit en omvang van de cliënt veruit de grootste impact heeft op het audithonorarium. Er wordt bevestigd dat de verschillende auditkantoren er verschillende berekeningswijzen op na houden als het gaat over het audithonorarium. Het vermoeden van low-balling wordt bevestigd door één getuige. Volgens deze getuige is er in een aanbestedingsomgeving weldegelijke sprake van lagere audithonoraria ten koste van de vooropgestelde kwaliteit. Wat betreft het gezamenlijk aanbieden van audit- en niet-auditdiensten en de invloed op de onafhankelijkheid van de bedrijfsrevisor zijn de getuigen het grotendeels eens. Ze vinden dat de huidige wetgeving toereikend is wat betreft het verbod op bepaalde diensten voor auditklanten. De meningen zijn echter wel verdeeld over de één-op-één-regel: de niet-auditdiensten mogen de auditdiensten niet overstijgen. Er wordt tevens door een getuige vooropgesteld dat bij de grotere auditkantoren er beter toezicht is op dit gelijktijdig aanbod en de weerslag op de onafhankelijkheid dan bij de kleinere kantoren waar dit moeilijker te beheersen is.

Om te antwoorden op de centrale onderzoeksvraag dienen de antwoorden op de verschillende deelvragen gebundeld te worden. Uit de cognitieve kaart (Figuur 5) die stapsgewijs opgebouwd werd in de literatuurstudie is af te leiden dat het voeren van een low-ballingstrategie mogelijk implicaties heeft op de onafhankelijkheid van de auditor en dus de kwaliteit van de audit. Uit het empirisch onderzoek bij Belgische beursgenoteerde bedrijven blijkt dat er geen overtuigend bewijs is van low-ballingstrategieën van auditors. De resultaten bevestigen echter wel eerdere bevindingen in verband met de relatie van de non-auditdiensten ten opzichte van het audithonorarium. Er kan finaal dus geconcludeerd worden dat bij de Belgische beursgenoteerde ondernemingen er geen sprake van low-ballingstrategieën blijkt te zijn en dat deze (mogelijke) bedreiging van de onafhankelijkheid en dus onrechtstreeks de auditkwaliteit geen échte bedreiging lijkt te zijn.

2 Suggesties voor verder onderzoek

Binnen het kader van deze thesis is het honorarium voor de audit als enige onderscheidende factor bekeken voor de vraagzijde van de audit. In de realiteit zijn er echter meerdere motieven voor een cliënt om te switchen van auditor. Meer onderzoek naar de vraagzijde van de audit zou inzicht kunnen verschaffen in dit keuzeprocés en zou als leidraad kunnen dienen voor zowel het cliënteel, het beroep, de toezichtsorganen en wetgevers. De invloed van de nieuwe Europese auditrichtlijn (2014/56/EU) vormt mogelijk een interessant onderwerp van studie, zeker in de context van low-

balling en auditkwaliteit. Hierdoor wordt overgestapt van een comitologieprocedure, zoals de Europese Commissie gebruikte voor de toepassing van de ISA, naar een goedkeuringsprocedure zoals die bij de IAS-/IFRS-accountingnormen geldt.

Academische bronnen

- Antle, R. (1982). The Auditor as an Economic Agent. *Journal of Accounting Research*, 20(2), 503–527.
- Antle, R. (1984). Auditor Independence. *Journal of Accounting Research*, 22(1), 1–20.
- Azizkhani, M., Monroe, G. S., & Shailer, G. (2013). Audit Partner Tenure and Cost of Equity Capital. *Auditing: A Journal of Practice & Theory*, 32(1), 183–202.
- Baber, W. R., Brooks, E. H., & Ricks, W. E. (1987). An Empirical Investigation of the Market for Audit Services in the Public Sector. *Journal of Accounting Research*, (2), 293.
- Baiman, S., Evans, J. H., & Nagarajan, N. J. (1991). Collusion in Auditing. *Journal of Accounting Research*, (1), 1.
- Baiman, S., Evans, J. H., & Noel, J. (1987). Optimal Contracts with a Utility-Maximizing Auditor. *Journal of Accounting Research*, (2), 217.
- Basioudis, I. G. (2007). Auditor's Engagement Risk and Audit Fees: The Role of Audit Firm Alumni. *Journal of Business Finance & Accounting*, 34(9-10), 1393–1422. <http://doi.org/10.1111/j.1468-5957.2007.02052.x>
- Bedard, J. C., Hoitash, U., & Hoitash, R. (2008). Audit pricing and internal control disclosures among non-accelerated filers. *Research in Accounting Regulation*, 20, 103–126. [http://doi.org/10.1016/S1052-0457\(07\)00206-8](http://doi.org/10.1016/S1052-0457(07)00206-8)
- Bell, T. B., Knechel, W. R., & Willingham, J. J. (1994). An exploratory analysis of the determinants of audit engagement resource allocations. In *Audit Symposium XII: Proceedings of the 1994 Deloitte & Touche/Kansas Symposium on Auditing Problems* (pp. 49–67).
- Boone, J. P., Khurana, I. K., & Raman, K. K. (2008). Audit Firm Tenure and the Equity Risk Premium. *Journal of Accounting, Auditing & Finance*, 23(1), 115–140.
- Bradbury, M. E., & Botica Redmayne, N. (2014). Audit Effort and Pricing Differences among the Large Audit Firms: Evidence from a Public Sector Setting. *International Journal of Auditing*, (1), 90.
- Buijink, W. F. J., Majoor, S. J., & Meuwissen, R. H. G. (1998). Competition in Auditing: Evidence from Entry, Exit, and Market Share Mobility in Germany versus The Netherlands*. *Contemporary Accounting Research*, 15(3), 385–404. <http://doi.org/10.1111/j.1911-3846.1998.tb00565.x>
- Carcello, J. V., Vanstraelen, A., & Willenborg, M. (2009). Rules Rather than Discretion in Audit Standards: Going-Concern Opinions in Belgium. *Accounting Review*, 84(5), 1395–1428.
- Carey, P., & Simnett, R. (2006). Audit Partner Tenure and Audit Quality. *The Accounting Review*, (3), 653.
- Chih-Ying Chen, Chan-Jane Lin, & Yu-Chen Lin. (2008). Audit Partner Tenure, Audit Firm Tenure, and Discretionary Accruals: Does Long Auditor Tenure Impair Earnings Quality? *Contemporary Accounting Research*, 25(2), 415–445.
- Cushing, B. E., & Loebbecke, J. (1986). *Comparison of Audit Methodologies of Large Accounting Firms*. Sarasota, Fla.: Amer Accounting Assn.
- DeAngelo, L. E. (1981a). Auditor independence, "low balling", and disclosure regulation. *Journal of Accounting and Economics*, 3(2), 113–127. [http://doi.org/10.1016/0165-4101\(81\)90009-4](http://doi.org/10.1016/0165-4101(81)90009-4)
- DeAngelo, L. E. (1981b). Auditor size and audit quality. *Journal of Accounting and Economics*, 3(3), 183–199. [http://doi.org/10.1016/0165-4101\(81\)90002-1](http://doi.org/10.1016/0165-4101(81)90002-1)
- Dobler Michael. (2014). Auditor-provided non-audit services in listed and private family firms. *Managerial Auditing Journal*, 29(5), 427–454. <http://doi.org/10.1108/MAJ-07-2013-0908>
- Dye, R. A. (1991). Informationally motivated auditor replacement. *Journal of Accounting and Economics*, 14(4), 347–374. [http://doi.org/10.1016/0165-4101\(91\)90008-C](http://doi.org/10.1016/0165-4101(91)90008-C)
- Elliott, J. A., Ghosh, A., & Peltier, E. (2013). Pricing of Risky Initial Audit Engagements. *Auditing: A Journal of Practice & Theory*, 32(4), 25–43. <http://doi.org/10.2308/ajpt-50523>
- Evren Dilek, S. (2012). Relationships Among Components of Engagement Risk. *Annals of the University of Petrosani, Economics*. Retrieved from http://citec.repec.org/d/pet/annals/v_12_y_2012_i_1_p_292-304.html
- Fontaine, R., Letaifa, S. B., & Herda, D. (2013). An Interview Study to Understand the Reasons Clients Change Audit Firms and the Client's Perceived Value of the Audit Service. *Current Issues in Auditing*, 7(1), A1–A14. <http://doi.org/10.2308/ciia-50476>
- Francis, J. R. (2004). What do we know about audit quality? *The British Accounting Review*, 36(4), 345–368. <http://doi.org/10.1016/j.bar.2004.09.003>
- García Blandón, J., & Argilés Bosch, J. M. (2013). Audit firm tenure and qualified opinions: New evidence from Spain. *Efecto de La Duración Del Contrato de Auditoría En La Recepción de Informes Cualificados: Nueva Evidencia Para El Mercado Español (Spanish; Castilian)*, 16, 118–125.
- Ghosh, A., & Doocheol Moon. (2005). Auditor Tenure and Perceptions of Audit Quality. *The Accounting Review*, (2), 585.
- Gigler, F., & Penno, M. (1995). Imperfect Competition in Audit Markets and Its Effect on the Demand for Audit-Related Services. *The Accounting Review*, (2), 317.
- Gist, W. (1994). Empirical-Evidence on the Effect of Audit Structure on Audit Pricing. *AUDITING-A JOURNAL OF PRACTICE & THEORY*, 13(2), 25–40.
- González-Díaz, B., García-Fernández, R., & López-Díaz, A. (2014). Auditor tenure and audit quality in Spanish state-owned foundations. *Permanencia Del Auditor Y Calidad de La Auditoría En Las Fundaciones Públicas Estatales (Spanish; Castilian)*. Retrieved from <http://bib-proxy.uhasselt.be/login?url=http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=edselp&AN=S1138489114000223&lang=nl&site=eds-live>
- Grobstein, M., Loeb, S. E., & Neary, R. D. (1985). *Auditing: a risk analysis approach*. Richard D. IrwinIrwin.
- Gujarati, D. N. (2004). *Basic Econometrics, 4th Edition* (4th edition). New Delhi; London: Tata McGraw Hill.

- Hay, D., Knechel, W. R., & Wong, N. (2004). *Audit Fees: A Meta-Analysis of the Effect of Supply and Demand Attributes* (SSRN Scholarly Paper No. ID 512642). Rochester, NY: Social Science Research Network. Retrieved from <http://papers.ssrn.com/abstract=512642>
- Hillison, W., & Kennelley, M. (1988). The Economics of Nonaudit Services. *Accounting Horizons*, 2(3), 32–40.
- Instituut van de Bedrijfsrevisoren. (2007, November 9). Normen inzake bepaalde aspecten die verband houden met de onafhankelijkheid van de commissaris. Retrieved March 29, 2015, from https://www.ibr-ire.be/nl/regelgeving/normen_en_aanbevelingen/normen/Pages/Normen-inzake-bepaalde-aspecten-die-verband-houden-met-de-onafhankelijkheid-van-de-commissaris.aspx
- Instituut van de Bedrijfsrevisoren. (2008, September 15). Normen inzake de kwaliteitscontrole. Retrieved from https://www.ibr-ire.be/nl/regelgeving/normen_en_aanbevelingen/normen/Pages/Normen-inzake-de-kwaliteitscontrole.aspx
- Johnson, V. E., Khurana, I. K., & Reynolds, J. K. (2002). Audit-Firm Tenure and the Quality of Financial Reports. *Contemporary Accounting Research*, 19(4), 637–660.
- Johnstone, K., Gramling, A., & Rittenberg, L. E. (2013). *Auditing: A Risk-Based Approach to Conducting a Quality Audit* (9 edition). Mason, OH: Cengage Learning.
- Junaidi, Miharjo, S., & Hartadi, B. (2012). Does Auditor Tenure Reduce Audit Quality? *Gadjah Mada International Journal of Business*, 14(3), 303–315.
- Kanodia, C., & Mukherji, A. (1994). Audit Pricing, Lowballing and Auditor Turnover: A Dynamic Analysis. *The Accounting Review*, (4), 593.
- Kinney, W. R. (1986). Audit technology and preferences for auditing standards. *Journal of Accounting and Economics*, 8(1), 73–89. [http://doi.org/10.1016/0165-4101\(86\)90011-X](http://doi.org/10.1016/0165-4101(86)90011-X)
- Kinney, W. R., Palmrose, Z.-V., & Scholz, S. (2004). Auditor Independence, Non-Audit Services, and Restatements: Was the U.S. Government Right?*. *Journal of Accounting Research*, 42(3), 561–588. <http://doi.org/10.1111/j.1475-679X.2004.t01-1-00141.x>
- Knechel, W. R., & Payne, J. L. (2001). Additional Evidence on Audit Report Lag. *AUDITING: A Journal of Practice & Theory*, 20(1), 137–146. <http://doi.org/10.2308/aud.2001.20.1.137>
- Knechel, W. R., & Willekens, M. (2006). *The Role of Risk Management and Governance in Determining Audit Demand* (SSRN Scholarly Paper No. ID 950042). Rochester, NY: Social Science Research Network. Retrieved from <http://papers.ssrn.com/abstract=950042>
- Kravitz, R. H. (2012). Auditors' Responsibility for Detecting Fraud. *CPA Journal*, 82(6), 24–30.
- Lee, C.-W. J., & Gu, Z. (1998). Low Balling, Legal Liability and Auditor Independence. *The Accounting Review*, (4), 533.
- Lennox, C. S. (1999). Audit Quality and Auditor Size: An Evaluation of Reputation and Deep Pockets Hypotheses. *Journal of Business Finance & Accounting*, 26(7-8), 779–805. <http://doi.org/10.1111/1468-5957.00275>
- Maher, M. W., Tiessen, P., Colson, R., & Broman, A. J. (1992). Competition and Audit Fees. *The Accounting Review*, (1), 199.
- Maleyeff, J. (2009). Analysis of service processes characteristics across a range of enterprises. *Journal of Service Science and Management (JSSM)*, (1), 29.
- Manry, D. L., Mock, T. J., & Turner, J. L. (2008). Does Increased Audit Partner Tenure Reduce Audit Quality? *Journal of Accounting, Auditing & Finance*, 23(4), 553–572.
- Mohapatra, P. S., Graham, A., & Nandialath, A. (2015). Did PwC lose reputation post audit failure at Satyam Computer Services? Evidence from the Indian audit market. *International Journal of Accounting and Finance*, 5(1), 48–61. <http://doi.org/10.1504/IJAF.2015.067687>
- Mohrman, U. (2015). *What are the Drivers of Audit Quality after an Auditor Change? European Evidence from Voluntary and Mandatory Auditor Switches* (SSRN Scholarly Paper No. ID 2589486). Rochester, NY: Social Science Research Network. Retrieved from <http://papers.ssrn.com/abstract=2589486>
- Moizer, P. (2003). *Auditor Reputation: The International Empirical Evidence* (SSRN Scholarly Paper No. ID 1727114). Rochester, NY: Social Science Research Network. Retrieved from <http://papers.ssrn.com/abstract=1727114>
- Myers, J. N., Myers, L. A., & Omer, T. C. (2003). Exploring the Term of the Auditor-Client Relationship and the Quality of Earnings: A Case for Mandatory Auditor Rotation? *The Accounting Review*, 78(3), 779–799.
- Palmrose, Z.-V. (1988). An analysis of auditor litigation and audit service quality. *Accounting Review*, (1), 55.
- Patel, A., & Prasad, P. (2013). Auditor Independence, Audit Fees Lowballing, and Non-Audit Services: Evidence from Fiji. *Accounting & Taxation*, 5(2), 103–120.
- Quick, R., & Warming-Rasmussen, B. (2009). *Auditor Independence and the Provision of Non-Audit Services: Perceptions by German Investors* (SSRN Scholarly Paper No. ID 1417022). Rochester, NY: Social Science Research Network. Retrieved from <http://papers.ssrn.com/abstract=1417022>
- Ratzinger-Sakel, N. V. S., & Schoenberger, M. W. (2015). *Restricting Non-Audit Services in Europe – The Potential (Lack of) Impact of a Blacklist and a Fee Cap On Auditor Independence and Audit Quality* (SSRN Scholarly Paper No. ID 2584987). Rochester, NY: Social Science Research Network. Retrieved from <http://papers.ssrn.com/abstract=2584987>
- Reynolds, J. K., & Francis, J. R. (2000). Does size matter? The influence of large clients on office-level auditor reporting decisions. *Journal of Accounting and Economics*, 30(3), 375–400. [http://doi.org/10.1016/S0165-4101\(01\)00010-6](http://doi.org/10.1016/S0165-4101(01)00010-6)
- Sarbanes-Oxley Act of 2002 (2002 - H.R. 3763). (n.d.). Retrieved February 21, 2015, from <https://www.govtrack.us/congress/bills/107/hr3763>
- Schatzberg, J. W., & Sevcik, G. R. (1994). A Multiperiod Model and Experimental Evidence of Independence and "Lowballing." *Contemporary Accounting Research*, 11(1), 137–174.
- Schmidt, J. J. (2012). Perceived Auditor Independence and Audit Litigation: The Role of Nonaudit Services Fees. *Accounting Review*, 87(3), 1033–1065. <http://doi.org/10.2308/accr-10217>
- Simunic, D. A. (1980). The Pricing of Audit Services: Theory and Evidence. *Journal of Accounting Research*,

- 18(1), 161–190. <http://doi.org/10.2307/2490397>
- Tepalagul, N., & Lin, L. (2015). Auditor Independence and Audit Quality: A Literature Review. *Journal of Accounting, Auditing & Finance*, 30(1), 101–121. <http://doi.org/10.1177/0148558X14544505>
- Vanstraelen, A. (2003). Going-Concern Opinions, Auditor Switching, and the Self-Fulfilling Prophecy Effect Examined in the Regulatory Context of Belgium. *Journal of Accounting, Auditing & Finance*, 18(2), 231–253.
- Wallace, W. A. (2004). THE ECONOMIC ROLE OF THE AUDIT IN FREE AND REGULATED MARKETS: A LOOK BACK AND A LOOK FORWARD. *Research in Accounting Regulation*, 17, 267–298. [http://doi.org/10.1016/S1052-0457\(04\)17012-4](http://doi.org/10.1016/S1052-0457(04)17012-4)

Bijlage

Tabel 6: Resultaten Panel Data Analyse m.b.v. LMM

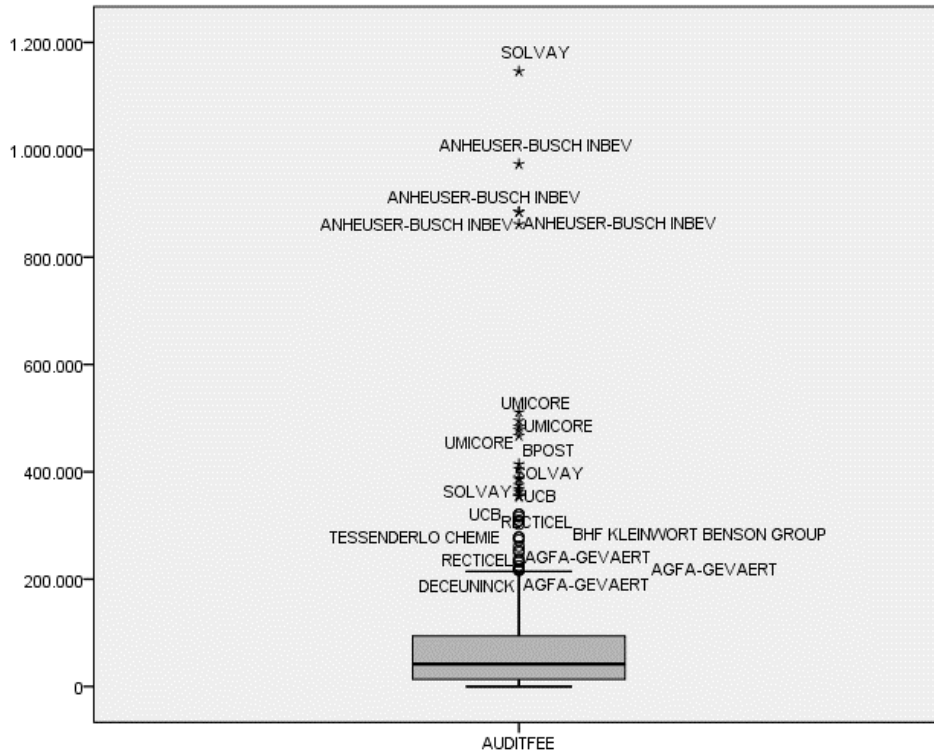
Estimates of Fixed Effects ^a							
Parameter	Estimate	Std. Error	df	t	Sig.	95% Confidence Interval	
						Lower Bound	Upper Bound
LnNasFee	,082328	,028668	144,333	2,872	,005	,025665	,138991
NewAuditor	-,221749	,436807	76,063	-,508	,613	-1,091715	,648216
BigN	,988239	,331908	177,590	2,977	,003	,333247	1,643231
LnNasFee * BigN	-,090190	,032193	146,813	-2,802	,006	-,153811	-,026569
LnNasFee * NewAuditor	,034947	,043631	80,787	,801	,425	-,051869	,121763
LnTA	,497404	,025972	176,835	19,152	,000	,446149	,548659
SqrtSub	-,012205	,018857	55,984	-,647	,520	-,049980	,025571
LnInvRec	,040772	,022047	144,921	1,849	,066	-,002803	,084348
Opinion	-,068796	,077805	130,834	-,884	,378	-,222714	,085122
Liq	-,020795	,005574	82,736	-3,731	,000	-,031882	-,009708
Lag	,000262	,000630	86,190	,416	,678	-,000990	,001514

a. Dependent Variable: LnAuditFee.

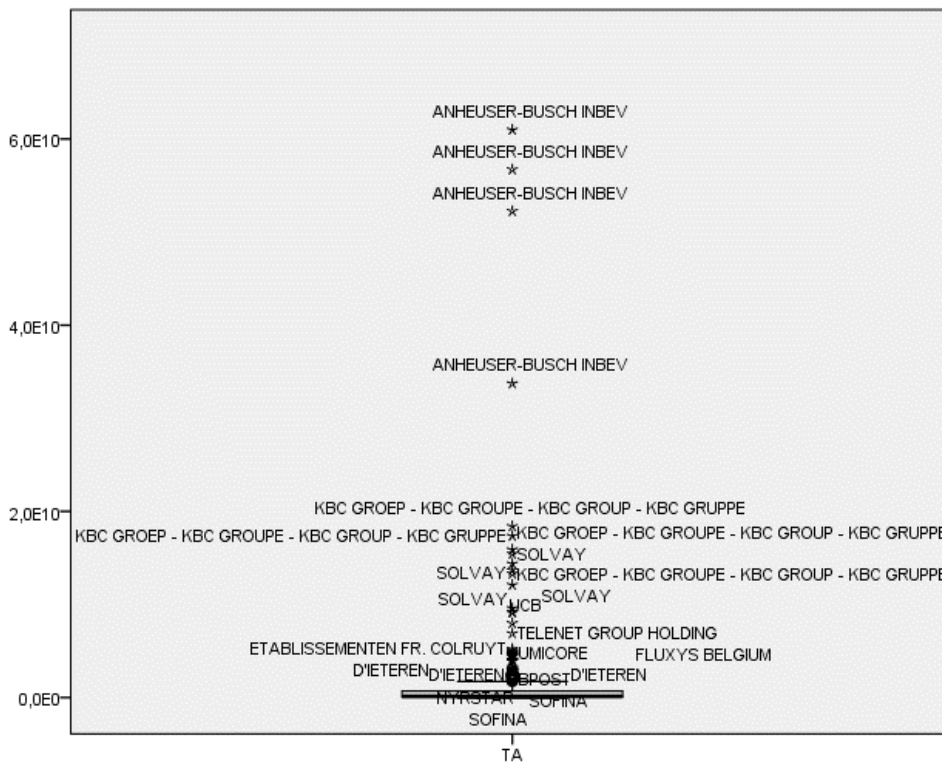
Tabel 7: Correlatiematrix van de variabelen

Correlation Matrix for Estimates of Fixed Effects ^a											
Parameter	LnNasFee	NewAuditor	BigN	LnNasFee * BigN	LnNasFee * NewAuditor	LnTA	SqrtSub	LnInvRec	Opinion	Liq	Lag
LnNasFee	1	,191	,751	-,828	-,180	-,583	,090	,042	-,046	-,006	-,008
NewAuditor	,191	1	,103	-,105	-,982	-,127	,031	,003	-,002	,064	-,017
BigN	,751	,103	1	-,914	-,104	-,508	,054	,020	-,079	,036	,093
LnNasFee * BigN	-,828	-,105	-,914	1	,098	,479	-,079	-,037	,078	-,010	-,067
LnNasFee * NewAuditor	-,180	-,982	-,104	,098	1	,130	-,029	-,013	,003	-,116	,013
LnTA	-,583	-,127	-,508	,479	,130	1	-,329	-,746	,013	-,110	-,183
SqrtSub	,090	,031	,054	-,079	-,029	-,329	1	,066	,042	,115	,131
LnInvRec	,042	,003	,020	-,037	-,013	-,746	,066	1	-,007	,059	,046
Opinion	-,046	-,002	-,079	,078	,003	,013	,042	-,007	1	-,010	-,105
Liq	-,006	,064	,036	-,010	-,116	-,110	,115	,059	-,010	1	,026
Lag	-,008	-,017	,093	-,067	,013	-,183	,131	,046	-,105	,026	1

a. Dependent Variable: LnAuditFee.

Figuur 7: Outliers vaststellen i.v.m. auditfee

Figuur 8: Outliers i.v.m. totale activa

Tabel 8: Correlatietabel

Correlations

	LnAuditFee	LnNasFee	NewAuditor	BigN	LnTA	LnInvRec	Liq	SqrtSub	Opinion	Lag
LnAuditFee Pearson Correlation	1	,610**	,050	,496**	,690**	,681**	-,024	,577**	-,175**	-,125*
Sig. (2-tailed)		,000	,345	,000	,000	,000	,655	,000	,001	,018
N	357	255	357	357	357	324	357	357	357	357
LnNasFee Pearson Correlation	,610**	1	-,045	,422**	,432**	,451**	-,056	,308**	-,029	-,018
Sig. (2-tailed)	,000		,475	,000	,000	,000	,372	,000	,649	,769
N	255	256	256	256	256	242	256	256	256	256
NewAuditor Pearson Correlation	,050	-,045	1	-,086	,048	,030	,077	-,012	,009	-,041
Sig. (2-tailed)	,345	,475		,102	,358	,588	,140	,826	,862	,437
N	357	256	364	364	364	331	364	364	364	364
BigN Pearson Correlation	,496**	,422**	-,086	1	,420**	,316**	-,045	,283**	-,098	-,104*
Sig. (2-tailed)	,000	,000	,102		,000	,000	,394	,000	,062	,048
N	357	256	364	364	364	331	364	364	364	364
LnTA Pearson Correlation	,690**	,432**	,048	,420**	1	,627**	-,059	,534**	-,291**	-,056
Sig. (2-tailed)	,000	,000	,358	,000		,000	,260	,000	,000	,286
N	357	256	364	364	364	331	364	364	364	364
LnInvRec Pearson Correlation	,681**	,451**	,030	,316**	,627**	1	-,191**	,339**	-,145**	-,074
Sig. (2-tailed)	,000	,000	,588	,000	,000		,000	,000	,008	,180
N	324	242	331	331	331	331	331	331	331	331
Liq Pearson Correlation	-,024	-,056	,077	-,045	-,059	-,191**	1	-,017	,004	-,048
Sig. (2-tailed)	,655	,372	,140	,394	,260	,000		,750	,936	,366
N	357	256	364	364	364	331	364	364	364	364
SqrtSub Pearson Correlation	,577**	,308**	-,012	,283**	,534**	,339**	-,017	1	-,185**	-,115*
Sig. (2-tailed)	,000	,000	,826	,000	,000	,000	,750		,000	,028
N	357	256	364	364	364	331	364	364	364	364
Opinion Pearson Correlation	-,175**	-,029	,009	-,098	-,291**	-,145**	,004	-,185**	1	,179**
Sig. (2-tailed)	,001	,649	,862	,062	,000	,008	,936	,000		,001
N	357	256	364	364	364	331	364	364	364	364
Lag Pearson Correlation	-,125*	-,018	-,041	-,104*	-,056	-,074	-,048	-,115*	,179**	1
Sig. (2-tailed)	,018	,769	,437	,048	,286	,180	,366	,028	,001	
N	357	256	364	364	364	331	364	364	364	364

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

* . Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Tabel 9: Controle van fit: data met model (R-squared)

Tests of Between-Subjects Effects

Dependent Variable: LnAuditFee

Source	Type III Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.	Partial Eta Squared
Model	29378,698 ^a	11	2670,791	6196,131	,000	,997
NewAuditor	,120	1	,120	,279	,598	,001
BigN	9,630	1	9,630	22,342	,000	,089
Lag	,078	1	,078	,181	,671	,001
Opinion	3,132	1	3,132	7,266	,008	,031
Liq	,108	1	,108	,251	,617	,001
SqrtSub	,174	1	,174	,404	,526	,002
LnTA	42,354	1	42,354	98,261	,000	,299
LnInvRec	12,991	1	12,991	30,139	,000	,116
LnNasFee	16,880	1	16,880	39,161	,000	,145
BigN * LnNasFee	9,401	1	9,401	21,810	,000	,087
NewAuditor * LnNasFee	,100	1	,100	,232	,630	,001
Error	99,140	230	,431			
Total	29477,838	241				

a. R Squared = ,997 (Adjusted R Squared = ,996)

VRAGENLIJST

Vraag 1: Mag uw naam vermeld worden in het onderzoek?

Vraag 2: Wat zijn volgens u de kenmerken van een kwaliteitsvolle audit?

Vraag 3: Wat zijn volgens u de belangrijkste determinanten van de hoogte van het audithonorarium?

Vraag 4: Kan het gezamenlijk aanbieden van audit- en niet-auditdiensten volgens u een bedreiging zijn voor de onafhankelijkheid van de bedrijfsrevisor?

QUESTIONNAIRE

Question 1: Préférez-vous de rester anonyme?

Question 2: Selon vous, quelles sont les caractéristiques d'un audit de la qualité?

Question 3: Que considérez-vous les principaux déterminants du niveau de les honoraires d'audit?

Question 4: Pensez-vous que la fourniture conjointe de services d'audit et non-audit peut être une menace pour l'indépendance de l'auditeur?

Auteursrechtelijke overeenkomst

Ik/wij verlenen het wereldwijde auteursrecht voor de ingediende eindverhandeling:

"Lowballing" en auditkwaliteit

Richting: **master in de toegepaste economische wetenschappen-accountancy en financiering**

Jaar: **2015**

in alle mogelijke mediaformaten, - bestaande en in de toekomst te ontwikkelen - , aan de Universiteit Hasselt.

Niet tegenstaand deze toekenning van het auteursrecht aan de Universiteit Hasselt behoud ik als auteur het recht om de eindverhandeling, - in zijn geheel of gedeeltelijk -, vrij te reproduceren, (her)publiceren of distribueren zonder de toelating te moeten verkrijgen van de Universiteit Hasselt.

Ik bevestig dat de eindverhandeling mijn origineel werk is, en dat ik het recht heb om de rechten te verlenen die in deze overeenkomst worden beschreven. Ik verklaar tevens dat de eindverhandeling, naar mijn weten, het auteursrecht van anderen niet overtreedt.

Ik verklaar tevens dat ik voor het materiaal in de eindverhandeling dat beschermd wordt door het auteursrecht, de nodige toelatingen heb verkregen zodat ik deze ook aan de Universiteit Hasselt kan overdragen en dat dit duidelijk in de tekst en inhoud van de eindverhandeling werd genotificeerd.

Universiteit Hasselt zal mij als auteur(s) van de eindverhandeling identificeren en zal geen wijzigingen aanbrengen aan de eindverhandeling, uitgezonderd deze toegelaten door deze overeenkomst.

Voor akkoord,

Van Eijk, Koen

Datum: **2/06/2015**